

FEMINISME

NED 1E
1987

Drs. Anneke Ribberink

POLITIEK VEELSTROMENLAND

POLITIEK VEELSTROMENLAND

Politieke stromingen zoals we die nu in Nederland kennen, zijn bijna allemaal ontstaan in de vorige en in het begin van deze eeuw. We spreken van een politieke stroming als een groot aantal mensen met soortgelijke opvattingen over mens, maatschappij en staat zich in groepen en organisaties aaneensluiten, om vanuit hun gemeenschappelijke visie maatschappelijke ontwikkelingen te beïnvloeden. Die organisaties in een politieke stroming, die tot doel hebben deze invloed via deelname aan staatsorganen (parlement, regering, gemeenteraad) uit te oefenen, noemen we politieke partijen. Partijen maken programma's waarin de algemene visie van een stroming in overheidsbeleid wordt vertaald. In sommige stromingen komen verscheidene politieke partijen voor, andere stromingen kenmerken zich juist hierdoor, dat ze in de Nederlandse politiek geen eigen politieke partij willen.

In ons land spelen of speelden in ieder geval de onderstaande politieke stromingen een rol. Elk van deze stromingen wordt in een deeltje uit de serie Politiek Veelstromenland behandeld.

Liberalisme, door dr. Paul Lucardie

Communisme, door drs. Jeroen Bartels

Socialisme, door drs. Maarten Brinkman

Anarchisme, door drs. Hans Ramaer

Christen-democratie, door prof. dr. D. Th. Kuiper

Katholicisme, door dr. J. P. Gribling

Calvinisme, door prof. dr. D. Th. Kuiper

Fascisme, door dr. A. A. de Jonge

Feminisme, door drs. Anneke Ribberink

Ecologisme, door drs. Bas van Stokkom

© Stichting Burgerschapskunde

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Politiek Veelstromenland

FEMINISME

Drs. Anneke Ribberink

Inhoud

Inleiding	4
1. De eerste feministische golf	7
– Economische en maatschappelijke achtergronden	7
– Gelijke rechten en moederschap	9
– ‘Burgerlijke’ feministen	10
– Seksualiteit, huwelijk en gezin	14
– Radicalisering; de kiesrechtstrijd	15
– Socialistische feministen	18
– De eerste feministische golf voorbij	22
2. Feminisme tussen de eerste en de tweede golf	24
– Terugdringen van betaalde vrouwenarbeid	24
– Verzet tegen de aanslagen op verworven rechten	25
– Gelijkwaardig, maar niet gelijk	26
3. Achtergronden van de tweede feministische golf	29
– Arbeid	29
– Onderwijs en politiek	30
– Seksualiteit, huwelijk en gezin	32
– Onvrede	33
4. De tweede feministische golf	35
– Het begin	35
– MVM en Dolle Mina	38
– Radicaal-feministen	41
– Autonome vrouwenbeweging	44
– Rooie Vrouwen	46
– Tegencultuur	48
– Mentaliteitsverandering en machtsvorming	51
5. Feminisme in de jaren tachtig	53
– Seksueel geweld	53
– Feministische cultuur en macht	54
– Platforms en netwerken	56
– Invloed op politiek en maatschappij	57
6. Slot	61
Literatuur	62
De auteur	64

Feminisme komt van het Latijnse woord 'femina', dat 'vrouw' betekent. Feministen komen in verzet tegen ongerechtvaardigde sekseverschillen in de maatschappij. Vormen van vrouwenverzet dateren reeds van heel vroeger, maar pas in de negentiende eeuw werden de contouren van een feministische politieke stroming zichtbaar.

Een *politieke stroming* wordt gekenmerkt door een min of meer uitgewerkt stelsel van opvattingen over mens en samenleving, door een eigen geschiedenis en door een eigen sociale basis, die onder meer zichtbaar is in organisaties. Vanaf het midden van de negentiende eeuw gingen vrouwen acties voeren en zich organiseren op basis van hun sekse. Hun ontwakend feministisch bewustzijn lag hieraan ten grondslag. Er werden analyses gemaakt van de ondergeschikte positie van vrouwen in de samenleving. Sedertdien is het feminisme niet meer weg te denken uit onze samenleving, al is er in de geschiedenis van deze stroming een golfbeweging waarneembaar in de kracht en de heftigheid waarmee ze zich manifesteerde.

De grote 'Abortusdemonstratie' van februari 1972 in Utrecht, waaraan tal van organisaties deelnamen.

De eerste periode waarin het feminisme sterk op de voorgrond trad, wordt aangeduid met de term *'eerste feministische golf'*. Deze grote, internationale beweging duurde globaal van 1850 tot 1920. Zij was op haar sterkst in de Verenigde Staten, het land van herkomst, en in Engeland. In Nederland kwam zij vooral op gang na 1870.

Van ca. 1920 tot de tweede helft van de jaren zestig boette de feministische stroming aan kracht in. In de late jaren zestig leefde ze weer op, waardoor er gesproken werd van een *'tweede feministische golf'*. Vooral door deze opleving heeft het feminisme zich ontwikkeld tot een volwassen politieke stroming, die alle eerdergenoemde kenmerken vertoont. Ze heeft via haar traditie van acties en organisaties langzamerhand een eigen geschiedenis opgebouwd. Bovendien zijn de analyses van de ondergeschikte positie van vrouwen in de samenleving uit de eerste golf in de tweede golf verder uitgebouwd en verrijkt met nieuwe ideeën.

In dit boekje wordt de feministische politieke stroming geportretteerd, waarbij de nadruk ligt op de Nederlandse ontwikkelingen. Wat waren de oorzaken van het ontstaan van het feminisme? Wat zijn de voornaamste denkbeelden, strijdpunten, acties en organisaties van deze stroming? Liepen de meningen binnen het feminisme ten aanzien van belangrijke kwesties weleens uiteen? Wat zijn de overeenkomsten en de verschillen tussen de eerste en de tweede feministische golf en hoe is de 'pauze' tussen de beide golven te verklaren? Op deze vragen probeert dit boekje een antwoord te geven.

I. DE EERSTE FEMINISTISCHE GOLF

Economische, maatschappelijke, ideologische en politieke ontwikkelingen hebben het ontstaan van het feminisme veroorzaakt. Deze hingen samen met het karakter van de negentiende eeuw als een periode van *industrialisatie* en *modernisering*. Het feminisme begon als een beweging van vrouwen uit de burgerij.

ECONOMISCHE EN MAATSCHAPPELIJKE ACHTERGRONDEN

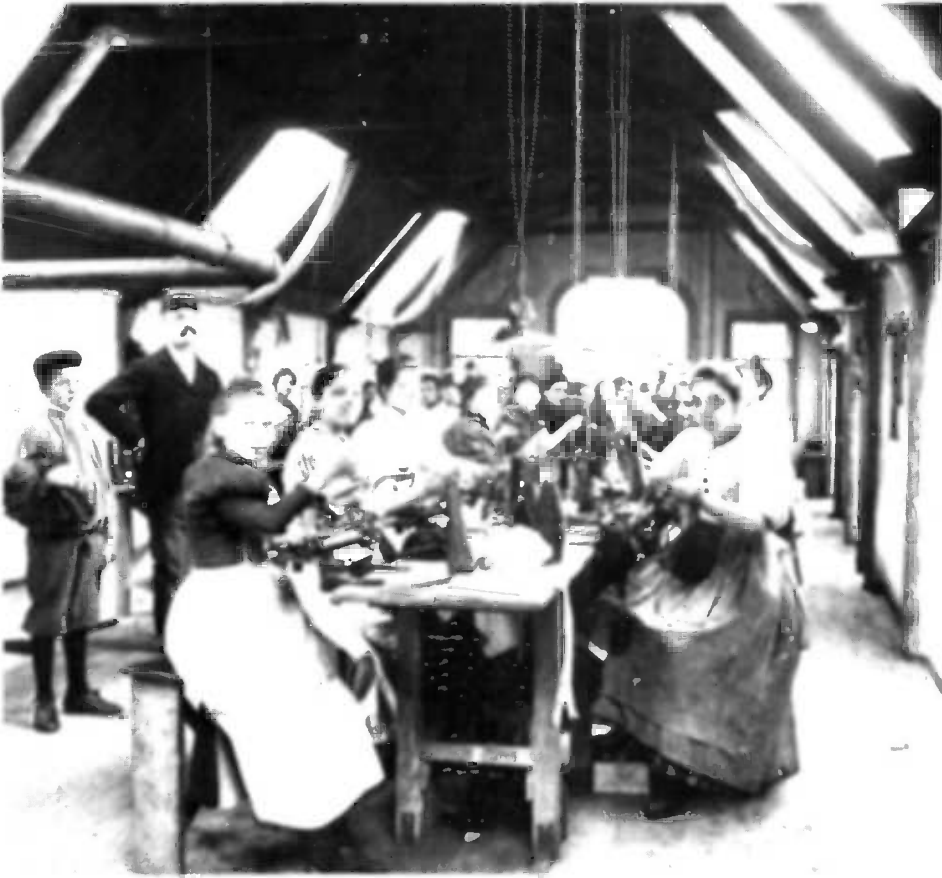
In het algemeen kan worden gezegd dat industrialisatie en modernisering een verschuiving van kleinschalige naar grootschalige produktievormen met zich meebracht. Zo werd de huisindustrie vervangen door de fabrieksmatige produktie. Voor vrouwen (uit de burgerij) betekende dit dat hun werk en hun leven zich in toenemende mate afspeelden binnen de grenzen van de onbetaalde zorg voor huishouden en gezin, terwijl ze voorheen een actief aandeel hadden in de verwerving van de gezinsinkomsten. Bij deze generaliserende opmerkingen moet de kanteekening worden geplaatst dat dit proces geleidelijk verliep en verschilde per land en regio.

Industrialisatie en modernisering werden vooral gedragen door de middenklasse, de zich emanciperende burgerij. Mannelijke leden van de middenklasse verwierven een sterke positie in de zich moderniserende handel en industrie, in de bestuurlijke sectoren en in de vrije beroepen. Vrouwen uit de middenklasse waren hiervan uitgesloten, omdat strikte fatsoensnormen vrijwel een verbod legden op het verrichten van betaalde arbeid. Ongehuwde vrouwen uit de burgerij – wier aantal in deze eeuw in samenhang met de maatschappelijke veranderingen relatief groot was – waren voor hun levensonderhoud aangewezen op de steun van de familie. Er is weinig verbeeldingskracht voor nodig om in te zien dat dit vaak tot minder prettige leefsituaties moet hebben geleid. Maar ook de positie van getrouwde vrouwen (uit de burgerij) was in bepaalde opzichten verre van rooskleurig. In de meeste Westerse landen, inclusief Nederland, waren vrouwen handelingsonbekwaam. Dit betekende dat zij geen contracten konden tekenen en dat zij in juridische aangelegenheden als kinderen werden behandeld. Hun echtgenoot had de volledige zeggenschap over het bezit van zijn vrouw, over haar inkomen en hun kinderen. In landen met het Romeinse recht was echtscheiding relatief gemakkelijk voor een man, maar haast onmogelijk voor een vrouw. Dit gold speciaal voor landen als Nederland, waar het burgerlijk recht sinds het begin van de negentiende eeuw was gebaseerd op de Franse Code Civil, een erfenis van de Franse overheersing. In de Nederlandse wet was uitdrukkelijk opgenomen dat vrouwen gehoorzaamheid waren verschuldigd aan hun echtgenoot, die op zijn beurt zijn vrouw diende te beschermen.

'Gegoede' vrouwen werden niet zelden geplaagd door verveling. Ze hadden

gebrek aan mogelijkheden tot betaalde arbeid en bovendien te weinig bezigheden binnenshuis, omdat het huishouden gedeeltelijk werd verricht door dienstboden.

Ten slotte waren alle vrouwen, getrouwd of ongetrouwd, uitgesloten van *politieke rechten*. Ze konden bijvoorbeeld geen openbare functies vervullen, behalve het koningschap in sommige landen. In het onderwijs werden meisjes gediscrimineerd ten opzichte van jongens. Basisopleidingen voor meisjes waren doorgaans van mindere kwaliteit dan die voor jongens. Vervolgopleidingen waren meestal alleen opengesteld voor jongens.

Jonge meisjes aan het werk in een Leidse breierij (ca. 1900).

GELIJKE RECHTEN EN MOEDERSCHAP

Het achttiende-eeuwse *Verlichtingsdenken* is van grote invloed geweest op het ontstaan van het feminisme. Het geloof in de rede (rationalisme), de vrijheid, gelijke rechten en het recht op ontplooiing van alle individuen, was consequent doorgeredeneerd ook van toepassing op vrouwen. Het liberalisme is een politieke stroming die sterk op het Verlichtingsdenken is gebaseerd. Het 'burgerlijk' eerste-golf-feminisme werd dan ook in hoge mate gedragen door vrouwen (geholpen door een kleine groep mannen) met een liberale politieke overtuiging.

Door de Verlichting werd echter ook de waarde van een goede *opvoeding* benadrukt. Opvoeding en onderwijs moesten ervoor zorgen dat kinderen hun in aanleg aanwezige verstandelijke vermogens ten volle ontwikkelden. De plaats van de moeder in deze was belangrijk, omdat haar een centrale rol bij de opvoeding van haar kinderen werd toebedacht. De volledige vrijmaking van moeders voor gezin en huishouden werd derhalve als gewenst beschouwd. Zo droeg de Verlichting bij tot de negentiende-eeuwse '*emancipatie van het moederschap*'.

Op veel 19de eeuwse schilderijen staan gezin en moederschap centraal, zoals op dit schilderij, 'Moederweelde', van Jozef Israëls.

Emancipatie van het moederschap lijkt strijdig met het gelijke-rechtendenken. Veel kritiek van feministen uit de tweede golf richt zich op het feit dat vrouwen vanaf hun geboorte worden voorbereid op het moederschap en daardoor in andere ontplooiingsmogelijkheden worden geremd. Dit lag anders voor de meeste negentiende-eeuwers, ook voor negentiende-eeuwse vrouwen en zelfs voor feministen. Voor hen heeft het ideaal van 'goede thuismoeder' vermoedelijk veel aantrekkelijke kanten gehad. Ze ontleenden er vaak zelfbewustzijn aan en soms leidde het tot superioriteitsgevoelens; op grond van hun kwaliteiten als vrouwen en moeders zouden vrouwen beter zijn dan mannen. In ieder geval stelde de meerderheid der eerste-golf-feministen niet ter discussie dat huwelijk en moederschap de ware bestemming van vrouwen vormden.

De scheiding van taken tussen mannen en vrouwen werd door de burgerij geïdealiseerd. Deze zou in overeenstemming zijn met de natuurlijke aanleg der beide seksen. Mannen bezaten kracht en intelligentie en waren hard, hetgeen hen geschikt maakte voor het functioneren in de maatschappij en voor de positie van gezinshoofd. Vrouwen waren zwak, gevoelig, lief en geneigd tot koesteren en verzorgen; deze eigenschappen maakten hen zo bij uitstek geschikt voor het moederschap.

De sterk emotionele lading van het negentiende-eeuws 'burgerlijk' huwelijks-ideaal was betrekkelijk nieuw. In vroeger tijden was het huwelijk meer een verstandelijke dan een emotionele verbintenis geweest. De nadruk op huiselijk geluk, op de liefdesband in het gezin – waarbij de moeder een centrale rol speelt als hoedster en overbrengster van deze waarden – was ook te herleiden tot de invloed van de *Romantiek*. Deze cultuurstroming, eind achttiende eeuw ontstaan, propageerde een uitdrukkelijke waardering van het gevoel als reactie op de 'verstandelijke' Verlichting.

'BURGERLIJKE' FEMINISTEN

Al ten tijde van de Franse Revolutie – de politieke opstand van de Franse burgerij tegen de standenmaatschappij en de privileges van adel en geestelijkheid – was geprotesteerd tegen de ondergeschikte positie van vrouwen. Bekend is het polemische geschrift uit 1792 van de Engelse feministe Mary Wollstonecraft, 'A vindication of the Rights of Woman' (Een pleidooi voor de rechten van vrouwen). In datzelfde jaar gaf Etta Palm, een in Frankrijk wonende Nederlandse vrouw, leiding aan een betoging van Parijse vrouwen, waarbij het recht op onderwijs, het recht tot echtscheiding en de toelating tot alle openbare ambten voor vrouwen werd geëist.

In Nederland kwamen in de jaren negentig van de achttiende eeuw enkele mannen in geschrifte in het geweer voor de rechten van vrouwen. Men spreekt met betrekking tot dit heel vroege feminisme, dat geen grote invloed heeft gehad, wel van 'voorgolf'.

Meestal wordt als begindatum van de eerste feministische golf de bijeenkomst aangeduid van enkele vrouwen, onder wie *Lucretia Mott* en *Elisabeth Cady Stanton*, in Seneca Falls (dichtbij New York) in 1848. Zij presenteerden hier een parafraze van de Onafhankelijkheidsverklaring (1776) die de Amerikanen gebruikten in hun vrijheidsstrijd tegen de Engelse overheersing; de Declaration of Independence was geïnspireerd door Verlichtingsidealen.

De auteurs van de *Seneca-Falls-Verklaring* stelden dat mannen en vrouwen als gelijken waren geschapen en derhalve onvervreembare rechten hadden. Deze vrouwen waren actief in de anti-slavernijbeweging. De tweederangspositie die ze innamen ten opzichte van mannen in de beweging, stimuleerde hun ontwakend feministisch bewustzijn. Activiteiten in het kader van de anti-slavernijbeweging hoorden tot het brede veld van sociaal en liefdadigheidswerk, waarmee vrouwen uit de burgerij zich wél mochten bezighouden, omdat het onbetaald en dus fatsoenlijk was.

Ook in Nederland vormde het liefdadigheidswerk een wortel voor de latere feministische stroming. Vanaf ongeveer 1840 werden organisaties gesticht van vrouwen uit de burgerij die actief waren op het terrein van armenzorg en ziekenverpleging. Een belangrijke impuls in deze ging uit van vrouwen afkomstig uit de kringen van het Réveil.

Links: De Engelse feministe Mary Wollstonecraft (ca. 1790).

Rechts: De gedenksteen in Seneca Falls, waar de beroemde Verklaring werd gepresenteerd.

Het *Réveil* was een vernieuwingsbeweging van orthodox-protestants-christelijken, die in het tweede kwart van de negentiende eeuw ontstond als reactie op het heersende lauwe, liberale, godsdienstige klimaat. Zij was vergelijkbaar met de burgerlijk-religieuze opwekkingsbewegingen in onder meer Engeland en de Verenigde Staten. Deze bewegingen – waarin een relatief groot aantal vrouwen actief was – hielden zich bezig met de bestrijding van slavernij en alcoholmisbruik en met het prostitutievraagstuk.

Hun liefdadige activiteiten waren voor de Réveilmvrouwen een uiting van christelijke naastenliefde. Maar de kritische geest waardoor het Réveil was geïnspireerd, heeft er waarschijnlijk toe bijgedragen dat enkele tientallen jaren later de dochters van sommige Réveilmvrouwen actief werden in het feminisme. In het algemeen was het voor het latere feminisme niet zonder betekenis, dat enkele decennia eerder groepen vrouwen eraan gewend waren geraakt zelfstandig op te treden in de maatschappij.

In de jaren zestig van de negentiende eeuw werden initiatieven genomen om de opleidingsmogelijkheden voor jonge meisjes te verbeteren, teneinde hen in staat te stellen een zelfstandig beroep uit te oefenen. De eerste onderwijzeressenopleiding zag in 1860 het licht. Belangrijke wapenfeiten waren verder de toelating van *Aletta Jacobs* als toehoorder tot de HBS in 1870 en als eerste vrouw aan de universiteit in 1871. Toen deze barrières eenmaal waren genomen, steeg het aantal meisjes dat deelnam aan uiteenlopende vormen van onderwijs voortdurend.

De eerste meisjes op het Erasmiaans Gymnasium in Rotterdam (1888).

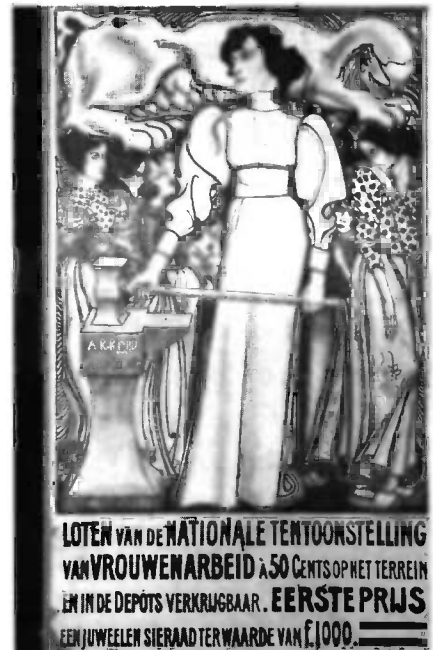
Met name vanaf de jaren zeventig gingen de ontwikkelingen snel. De verenigingen *Arbeid Adelt* (1871) en *Tesselschade* (1872) vormden een stimulans in het creëren van mogelijkheden tot onderwijs en betaalde (!) arbeid voor vrouwen op het gebied van nijverheid en kunst. Ook op het terrein van de ziekenverpleging ontstonden opleidingen en betaalde banen voor vrouwen. Zo werd het denkbeeld dat betaalde arbeid voor fatsoenlijke meisjes niet paste, steeds meer ondergraven.

Een hoogtepunt in de pogingen tot verruiming van het arbeidsveld voor vrouwen zou de *Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid* worden, georganiseerd te Den Haag in 1898 door vrouwenorganisaties van uiteenlopende achtergrond. Naast verruiming van het arbeidsveld voor vrouwen had deze tentoonstelling tot doel een verbetering van arbeidsvoorwaarden voor vrouwen te bereiken en een verhoging van de algemene belangstelling voor vrouwenarbeid.

De tentoonstelling mocht geslaagd worden genoemd. Niet minder dan 90.000 bezoekers en bezoeksters telde zij. Diverse instellingen van blijvende aard vloeiden uit het tentoonstellingswerk voort. Hiertoe behoorde het *Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid*, dat tot 1947 heeft bestaan en dat aan voorlichting deed op het gebied van vrouwenarbeid en zelf onderzoek naar arbeidsomstandigheden van vrouwen verrichtte. Bovendien vloeiden uit de tentoonstelling

Boven: Het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (1914).
Rechts: Een affiche voor de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in Den Haag (1898).

ook anderssoortige initiatieven voort. Zo werd met de oprichting van een Nederlandse vrouwenorganisatie die ging ijveren voor internationale ontwapening, het sein gegeven voor een lange traditie op dit terrein.

SEKSUALITEIT, HUWELIJK EN GEZIN

Door hun sociaal werk kwamen dames uit de burgerij in aanraking met misstanden die te maken hadden met de negentiende-eeuwse opvattingen over seksualiteit. Mannen zouden een grote seksuele behoefte hebben, terwijl (fatsoenlijke) vrouwen daarentegen niets of weinig van seksualiteit moesten hebben. Het geïdealiseerde beeld van vrouwen als moeders strookte niet met het idee dat vrouwen plezier konden beleven aan seksualiteit.

Deze dubbele seksuele moraal had onder meer tot gevolg dat overspel van vrouwen zwaarder werd gestraft dan dat van mannen. Men stond niet geheel zonder begrip tegenover het idee dat mannen, overeenkomstig hun natuurlijke behoefte, een seksuele uitlaatklep buiten het huwelijk nodig hadden. Voor vrouwen die overspel pleegden, bestond geen pardon. Zij werden gerekend tot de categorie 'onzedelijke' vrouwen, waartoe ook prostituées en ongehuwde moeders behoorden.

De Nederlandse staat legitimeerde de dubbele seksuele moraal door openlijk de gereguleerde prostitutie toe te laten. Prostituées dienden te worden

Aletta Jacobs (1854-1929) promoveerde in 1879 als eerste vrouwelijke arts in Nederland. Zij ijverde onder meer voor geboortebepaling en voorlichting aan vrouwen op het gebied van de seksualiteit.

ingeschreven in de politieregisters en periodiek geneeskundig te worden onderzocht op geslachtsziekten; een onderzoek dat veelal op vernederende en oppervlakkige wijze werd verricht. Berucht was het artikel 342 uit het Burgerlijk Wetboek, dat een verbod op het onderzoek naar het vaderschap behelsde. Ongehuwde moeders en hun kinderen waren volledig rechteloos en verkeerden doorgaans in erbarmelijke omstandigheden, omdat de vaders nergens op konden worden aangesproken.

In de jaren tachtig en negentig werden algemene en protestants-christelijke vrouwenorganisaties opgericht om te strijden tegen deze misstanden op zedelijk terrein. Mede dankzij agitatie van feministische organisaties werd via een wetswijziging in 1909 de vader van een natuurlijk kind tot onderhoudsplicht gedurende de minderjarigheid veroordeeld. (De vader hoefde het kind niet officieel te erkennen.) In het kader van de herziening der zedelijkheids-wetten in 1911 (in conservatieve richting) werd het houden van een 'huis van ontucht' strafbaar gesteld. Dit was mede een succes voor de feministische stroming.

Als remedie tegen de dubbele moraal werd door feministen nationaal en internationaal een kuisheidsideaal gepropageerd. Mannen moesten even kuis worden als vrouwen; zelden werd gepleit voor een grotere seksuele vrijheid voor vrouwen. In de Verenigde Staten heeft een deel van de, socialistisch geïnspireerde, feministische stroming zich in de periode 1890-1920 wel sterk gemaakt voor seksuele vrijheid en ook voor geboortenregeling. Deze beweging vormde evenwel een uitzondering op de internationale hoofdstroom van eerste-golf-feministen, die tegen alles waren wat de seksuele losbandigheid bevorderde, niet alleen pornografie, maar bijvoorbeeld ook voorbehoedmiddelen.

Behalve tegen het verbod op het onderzoek naar het vaderschap werd door feministen ook geageerd tegen andere aspecten van de erbarmelijke juridische positie van vrouwen. Dit resulteerde onder meer in enige vooruitgang in de zeggenschap van moeders over hun kinderen bij de Kinderwetten van 1901, al bleef de macht van vaders veel groter. Aan de handelingsonbekwaamheid van getrouwde vrouwen kwam voorlopig nog geen einde.

RADICALISERING; DE KIESRECHTSTRIJD

De strijd van vrouwen op het terrein van onderwijs, arbeid, zedelijkheid en (rechts)positie in het huwelijk werkte radicaliserend en stimulerend voor het feministisch bewustzijn of deed dit op zijn minst ontwakend. De beschouwing van de Engelse liberale filosoof *John Stuart Mill* uit 1869 over 'de onderwerping van de vrouw', dat in vele talen werd vertaald, viel in vruchtbare bodem, ook

in ons land. Mill vond dat mannen en vrouwen gelijke rechten moesten hebben. Hij was ervan overtuigd dat de geschiedenis een tendens naar toenemende gelijkheid tussen de seksen liet zien. Het was zinloos te spreken over verschillen in natuur tussen mannen en vrouwen, aangezien de vrouwen nog nooit in staat waren gesteld om hun werkelijke aanleg en capaciteiten tot ontplooiing te laten komen, aldus Mill.

De eerste Nederlandse organisatie die de algehele ondergeschikte positie van vrouwen in de samenleving aan de kaak stelde, was de *Vrije Vrouwen Vereeniging* (VVV), opgericht in 1889 door een der radicaalste eerste-golf-feministen, *Wilhelmina Drucker*. Het manifest dat de oprichting vergezelde, verwees met zoveel woorden naar de ideeën van Verlichting en Franse revolutie.

De VVV, waarvan mannen geen lid mochten worden, hield zich bezig met alle belangrijke strijdpunten uit de eerste golf. Tal van adressen werden gericht aan de Tweede Kamer, spreekbeurten gehouden en brochures geschreven. Naast de VVV werden in de jaren negentig, de bloeitijd van de eerste golf, ook andere – vaak minder radicale – feministische organisaties opgericht. Een voorbeeld was de *Vereeniging tot Verbetering van den Maatschappelijken en den Rechtstoestand der Vrouw in Nederland* (1897). Deze vereniging, waarvan ook mannen lid waren, ijverde onder meer voor verbeteringen voor vrouwen op onderwijs-, arbeids- en juridisch gebied.

Boven: Vaandels van plaatselijke afdelingen van de VvV.

Rechts: Wilhelmina Drucker (1847-1925).

In deze jaren van toenemende feministische activiteiten groeide het besef bij feministen dat zij in het bezit van het *kiesrecht* moesten zijn, als zij de positie van vrouwen werkelijk wilden veranderen. Dit leidde in 1894, op initiatief van Wilhelmina Drucker, tot de oprichting van de *Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* (VvVK). Tot de mede-oprichtsters hoorde Aletta Jacobs, die lange tijd voorzitter van deze vereniging is geweest (van 1904 tot 1920). Vanaf de eeuwwisseling lag internationaal en nationaal het accent van het feminisme geheel op de kiesrechtstrijd. De kern van de strijdsters voor het vrouwenkiesrecht (in Nederland) bestond uit liberale vrouwen, maar ook vrouwen met een orthodox-protestantse achtergrond hoorden hiertoe. Via openbare vergaderingen, een maandblad en andere propagandistische middelen ijverde de VvVK voor het vrouwenkiesrecht in Nederland; een zaak die bij de organisaties die ijverden voor algemeen (mannen-)kiesrecht absoluut geen prioriteit had.

Bijeenkomst van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht in Den Haag (1913).

In 1907 kwam het tot een scheuring in de VvVK, die resulteerde in de oprichting van een nieuwe organisatie, de *Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht*. De oprichtsters vonden de VvVK te radicaal. In tegenstelling tot de 'ultra of dogmatische' feministen van de VvVK wilden de 'ethische of gematigde' feministen van de Bond zich niet uitsluitend concentreren op de propaganda voor het vrouwenkiesrecht, maar ook opvoedend werk doen, om vrouwen op het kiesrecht voor te bereiden. Verder hadden mannelijke en vrouwelijke leden van de Bond dezelfde rechten en mochten ook mannen bestuurlijk werk doen, terwijl bij de VvVK de mannen slechts buitengewoon lid mochten zijn en alleen vrouwen bestuursfuncties mochten vervullen. Ten slotte had de Bond meer moeite dan de VvVK met het militante optreden van de Engelse *suffragettes*.

Deze groepering in de Engelse beweging voor vrouwenkiesrecht onder leiding van *Christabel* en *Emmeline Pankhurst*, was geradicaliseerd onder invloed van de lange duur en het moeizame karakter van de strijd, die in Engeland enkele decennia eerder was begonnen dan in Nederland. In de periode 1906-1913 namen de *suffragettes* hun toevlucht tot middelen als het ingooien van ruiten, het doorsnijden van telegraaf- en telefoondraden, het zich vastketenen aan hekken en – eenmaal voor dergelijke acties gearresteerd – het voeren van hongerstakingen in de gevangenis. Met hun acties baarden ze overal ter wereld groot opzien.

SOCIALISTISCHE FEMINISTEN

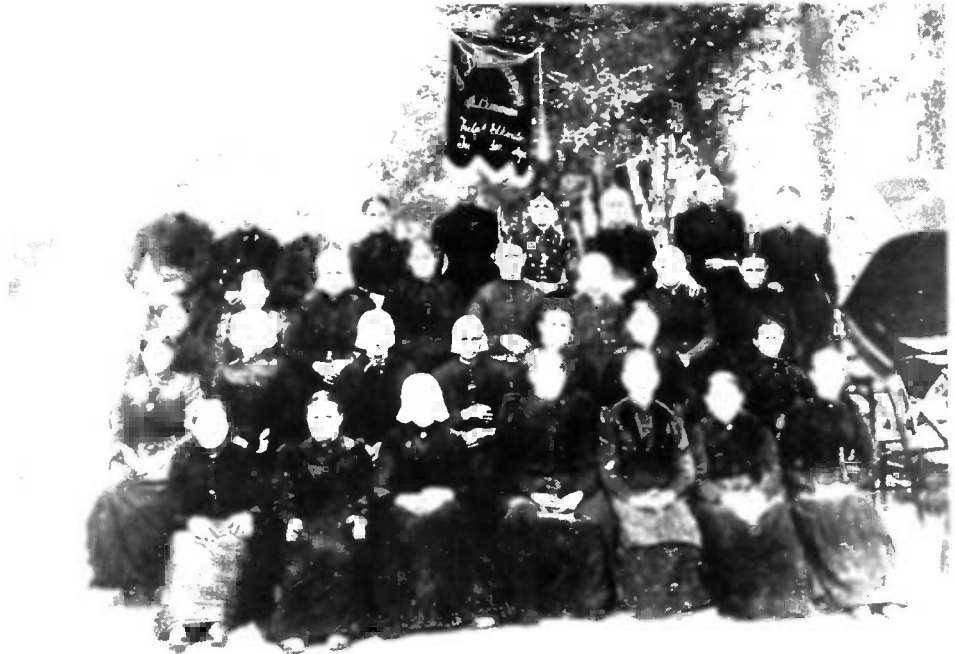
Theoretici van het socialisme uit de tweede helft van de negentiende eeuw als Friedrich Engels en August Bebel gingen ervan uit dat vrouwen uitgebuit werden en dat het kernpunt van hun uitbuiting was gelegen in het particulier eigendom en het kapitalisme. Om het particulier eigendom te beschermen, was het burgerlijke, monogame kerngezin onontbeerlijk. Vrouwen verkochten hun lichaam, baarden en verzorgden kinderen in ruil voor materiële zekerheid. Onder het socialisme zou geen bezit te beschermen zijn. In het proletarische (= arbeiders-)huwelijk zouden man en vrouw beiden betaald werken. Vrouwen zouden economisch onafhankelijk zijn en de onderlinge relatie zou gebaseerd zijn op wederzijdse liefde en niet op bezit. De gezinstaken zouden zijn overgenomen door gemeenschapsvoorzieningen (*crèches*, eetzaal en wasseries). Het was zaak dat vrouwen reeds tijdens het kapitalisme betaald gingen werken, waardoor zij hun economische onafhankelijkheid terugkregen en samen met de mannen werkten aan de komst van het socialisme. Men moest ijveren voor gemeenschapsvoorzieningen die een eind zouden maken aan de dubbele belasting van vrouwen (huishoudelijke naast maatschappelijke taak).

Deze ideeën – gedeeltelijk reeds verwoord door de vroege of utopisch-socia-

listen in de eerste helft van de negentiende eeuw – vormden het uitgangspunt van de opvattingen van de sociaal-democratische partijen, die in de late negentiende eeuw in Europa werden gesticht. Hiertoe behoorde de *Sociaal Democratische Arbeiders Partij in Nederland* (SDAP) in 1894.

De SDAP ontstond uit een scheuring in de *Sociaal-Democratische Bond* (SDB, 1879). Binnen de SDB speelde de 'vrouwenkwestie' al en in de periode 1885-1894 bestonden er sociaal-democratische vrouwenverenigingen. Deze functioneerden niet naar ieders tevredenheid. Wilhelmina Drucker, die aanvankelijk sympathiek stond tegenover de SDB, beschouwde de vrouwenverenigingen als door mannen opgezette propagandaclubs. Zij richtte de Vrije Vrouwenvereniging mede op uit frustratie over de wijze waarop de SDB met vrouwenbelangen omging.

Ook de SDAP-vrouwen merkten al spoedig dat theorie en praktijk niet hetzelfde waren. In de strijd voor het algemeen kiesrecht waren de mannelijke partijleiders geneigd het kiesrecht voor vrouwen minder belangrijk te vinden. *Mathilde Wibaut*, voorzitter van de Nederlandse *Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs* (SDVC) vanaf de oprichting in 1908 tot 1935, zag in dat vrouwen voor zichzelf moesten opkomen en dat een aparte vrouwenorgani-

De sociaal-democratische vrouwenvereniging 'Helpt eikander in den strijd' uit Leeuwarden (ca. 1890).

satie nodig was. Van haar was de gevleugelde uitspraak afkomstig dat partijgenoten 'het socialisme aan de kapstok hingen als ze hun woning binnentraden'. Bovendien koesterden veel sociaal-democraten de opvatting dat vrouwen thuis hoorden te zijn. Hun ideaal was in toenemende mate het 'burgerlijk' huwelijk. Niet geheel verwonderlijk als men in ogenschouw neemt onder welke erbarmelijke omstandigheden arbeiders en arbeidersvrouwen vaak moesten werken. Voor arbeiders(vrouwen) was het betaald werken meer noodzaak dan wens. Daar kwam bij dat ook de theoretici van de socialistische beweging niet vrij waren van vooroordelen. Zo gaf Bebel blijk van de overtuiging dat vrouwen qua aanleg het meest geschikt waren voor de rol van huismoeder. De SDVC moest zich in 1908 in haar blad 'De Proletarische Vrouw' verzetten tegen een dreigende, maar uiteindelijk niet geëffectueerde partijuitspraak voor een verbod op betaalde arbeid van gehuwde vrouwen.

Maar ook de belangen van 'burgerlijke' en socialistische feministen liepen niet geheel parallel. Er waren geschilpunten tussen de twee groeperingen die voortkwamen uit de tegenstellingen tussen de sociale klassen die ze elk ver- tegenwoordigden.

De socialistische feministen waren weliswaar voor het recht op betaalde arbeid van vrouwen, maar schaalden zich daarnaast achter het standpunt van hun respectieve partijen dat vrouwen in verband met hun lichamelijke gesteld- heid recht hadden op aparte arbeidsbeschermende maatregelen. Niet ten onrechte was het 'burgerlijk' feminisme bevreesd voor negatieve effecten hiervan op de werkgelegenheid voor vrouwen. Een voorbeeld van deze tegen- stelling is de discussie die in Nederland werd gevoerd tussen 'burgerlijke' en socialistische feministen over de Arbeidswet van 1889. Onder meer hield

In april 1908 werd de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs opgericht. Het blad 'De Proletarische Vrouw' beleefde toen zijn derde jaargang.

deze wet een verbod op nachtarbeid voor vrouwen in alsmede voorschriften over bepaalde soorten arbeid die gevaar opleverden voor hun gezondheid. Een ander geschilpunt vormde het 'dameskiesrecht'. 'Burgerlijke' feministen stelden zich in de strijd voor vrouwenkiesrecht nogal eens tevreden met een censuskiesrecht (kiesrecht voorbehouden aan personen van zeker welstandsniveau) voor vrouwen. Begrijpelijkerwijs eisten hun socialistische zusters het algemeen vrouwenkiesrecht.

Gelukkig maakten deze internationaal spelende tegenstellingen niet elke toenadering onmogelijk. Waar bijvoorbeeld de VvVK zich sinds haar oprichting in 1894 op het standpunt van het beperkt vrouwenkiesrecht had gesteld, kwam daar in 1913 verandering in, toen het algemeen mannenkiesrecht in het verschiep kwam. Strijden voor gelijke rechten van mannen en vrouwen koos de VvVK nu voor het algemeen vrouwenkiesrecht. Dit maakte samenwerking met de socialistische feministen mogelijk, zoals in 1916 gebeurde. De SDVC nam toen deel aan een door de VvVK georganiseerde demonstratie voor vrouwenkiesrecht.

DE NEDERLANDSCHE TYPE-JUFFROU

Mevrouw dr. Aletta Jacobs: Het tikken op de harde-mannenkoppen helpt dus eindelijk.

Een spotprent van Joh. Braakensiek uit 1914.

DE EERSTE FEMINISTISCHE GOLF VOORBIJ

Het algemeen vrouwenkiesrecht werd in veel landen gerealiseerd na de beëindiging van de Eerste Wereldoorlog (de periode 1918-1920). Dit was niet alleen te danken aan de inzet van de strijdsters én strijders. Ook de internationale situatie speelde een rol.

Vlak na de Eerste Wereldoorlog heerste onder de gevestigde groepen in de Westerse samenleving een grote vrees voor revolutie als gevolg van de communistische machtsovername in Rusland in 1917. Zij die enkele jaren eerder nog felle tegenstanders waren van vrouwenkiesrecht, werden nu veelal voorstander vanuit de gedachte dat vrouwen een stabiliserende, zo niet conservatieve factor vormden. De internationale feministische beweging was overigens niet geheel onschuldig aan dit vooroordeel. In landen als de Verenigde Staten en Duitsland kreeg een groot deel van de eertijds progressieve feministische stroming na de eeuwwisseling in toenemende mate conservatieve, soms zelfs racistische trekken. Deze ontwikkeling maakte deel uit van een groeiende tendens naar conservatisme van de middenklasse in haar geheel in de late negentiende eeuw. Dit was een gevolg van de opkomst der massa's in het kielzog van de industrialisatie en met name van het als bedreigend ervaren socialisme.

Ook in Nederland speelde de angst voor revolutie een rol bij de toekenning van het vrouwenkiesrecht, waarbij wel onderscheid moet worden gemaakt tussen de voornaamste politieke stromingen. Vooruitstrevende liberalen, sinds 1901 verenigd in de Vrijzinnig Democratische Bond, hadden zich van aanvang af positief opgesteld ten aanzien van het vrouwenkiesrecht. Onder druk van de SDVC was de SDAP na 1908 in toenemende mate gedwongen om de kiesrechtstrijd voor beide seksen te voeren. Behoudende liberalen en confessionele partijen stonden lang op het standpunt dat vrouwenkiesrecht niet strookte met de vrouwelijke natuur.

In 1919 was het voornaamste verzet geweken en kregen de Nederlandse vrouwen het algemeen kiesrecht, nadat hen in 1917 bij de verlening van het algemeen mannenkiesrecht reeds het passief kiesrecht was toegekend. (De Anti-Revolutionaire Partij bleef tot 1953 tegenstander van het passief vrouwenkiesrecht.)

Na het verwerven van het kiesrecht zakte de eerste feministische golf geleidelijk in; een internationaal proces, waarvoor diverse oorzaken worden aangevoerd:

De strijd voor het vrouwenkiesrecht was langdurig geweest en had veel energie gevergd. Het is typerend dat de eerste golf pas in haar 'kiesrechtfase' een echte massabeweging werd. De VvVK telde in 1916 21.800 en de Bond 7.000 leden. (Ter vergelijking: de SDAP had in 1913 17.000 leden.)

Daarbij kwam dat de verwachtingen van het kiesrecht te hoog gespannen waren. Gehoopt en gedacht werd dat, eenmaal dit recht verworven, aparte acties voor vrouwen niet meer nodig zouden zijn. Alles kon dan immers via het parlement, dat overvloedig met vrouwen zou worden bevolkt, bereikt worden! Een der grote teleurstellingen na de kiesrechtstrijd bleek evenwel te zijn dat het vrouwenkiesrecht niet de opzienbarende politieke veranderingen ten gunste van vrouwen bewerkstelligde waarop feministen internationaal hadden gehoopt. Het aandeel van vrouwen in de vertegenwoordigende lichamen was doorgaans gering en nam ook niet geweldig toe. In Nederland bijvoorbeeld waren in de jaren twintig niet meer dan zeven en in de jaren dertig niet meer dan vier vrouwen lid van de Tweede Kamer, op een totaal van honderd Kamerleden.

De vermindering van het elan die optrad als gevolg van bovengenoemde ontwikkelingen kan nog op een andere manier verklaard worden, althans waar het Nederland betreft. Een aantal van de belangrijke feministische eisen waren ingewilligd: Vrouwen hadden toegang gekregen tot onderwijs en betaalde arbeid; er was verbetering in de juridische positie van vrouwen; de gereglementeerde prostitutie was afgeschaft; en het vrouwenkiesrecht was verleend. Oppervlakkig gezien leek de feministische strijd minder een brandende noodzaak dan vroeger.

Daar kwam bij dat eind jaren twintig een zware economische crisis uitbrak. De meeste mensen vonden dat ze wel wat anders aan hun hoofd hadden dan zich druk te maken om 'vrouwenpunten'. Feministische organisaties konden blij zijn als ze niet al te veel van hun verworvenheden uit de eerste golf op de helling zagen.

Hij schiet verbeeldt zich, zelden, moe
 'Die schuifels wijk, den, sterkere, niet
 Die, van, een, streik, totge, schier
 Naar, haren, ruïne, boeien, tot

Program der „Feministische Partij.”

1. Gelijkheid voor de wet van man en vrouw.
2. Algemeen vrouwenkiesrecht, vastgelegd in de Grondwet
3. Bestrijding van iedereen vorm van Militarisme.
4. Herziening der huwelijkswetten
5. a. Bestrijding der prostitutie.
 b. Verhooging van den verantwoordelijkheidsleeftijd van het meisje tot 18 jaren.
6. a. Bestrijding van den drankhandel.
 b. Uitbreiding en verbetering der woningwet.
7. a. Moederschapszorg.
 b. Uitbreiding van Staats- en Gemeentezorg voor het kind tot 18 jaar.
8. a. Gelijk loon voor gelijken arbeid van beide seksen.
 b. Openstelling van alle beroepen voor de vrouwen en afschaffing van alle belemmerende bepalingen, waardoor de vrouw achtergesteld zou kunnen worden.
9. a. Medezeggenschap der arbeiders en arbeidsters in alle bedrijven, beroepen en betrekkingen, door middel van hun afgevaardigden.
 b. Gelijke bescherming van den arbeid voor vrouwen en mannen.
10. Staatspensioenning, gelijkelijk van alle mannen en vrou-

Links: Een affiche van de afdeling Amsterdam van de VvVk uit 1911.

Rechts: Een gedeelte van het programma van de Feministische Partij, die aan de verkiezingen van 1922 deelnam.

2. FEMINISME TUSSEN DE EERSTE EN DE TWEEDE GOLF

TERUGDRINGEN VAN BETAALDE VROUWENARBEID

Tijdens de crisis van de jaren dertig werden in diverse landen pogingen gedaan de *betaalde arbeid* van vrouwen terug te dringen. Vrouwen verdienden vaak minder en waren zodoende soms meer in trek voor bepaalde banen dan mannen. Daarom werd de betaalde arbeid van vrouwen als bedreiging van mannenarbeid gezien. Vrouwen maakten 24 procent, gehuwde vrouwen ruim twee procent uit van de totale beroepsbevolking. Ook in ons land namen de aanslagen op de betaalde vrouwenarbeid van regeringswege – die reeds dateerde van vóór de jaren dertig – in deze periode toe.

Tijdens het interbellum (periode tussen de twee wereldoorlogen) stonden de confessionele stromingen op het hoogtepunt van hun macht en drukten zij een sterke stempel op het regeringsbeleid. Zij waren de voornaamste draagsters van het anti-feministisch denken: Vrouwen hoorden thuis en dienden het betaald werken over te laten aan 'de heren der schepping', aan wie zij gehoorzaamheid verschuldigd waren.

Overigens had over de hele linie het negentiende-eeuwse huwelijksideaal, met zijn nadruk op gescheiden sferen voor mannen en vrouwen, een stevige

Vrouwen zijn ver in de minderheid op de kantoren in de jaren twintig. Op de foto ambtenaren in Rotterdam (ca. 1925).

basis gekregen in onze bevolking. Socialisten en (progressieve) liberalen stelden het ook niet fundamenteel ter discussie. Wel verschilden zij op basis van hun gelijkheidsdenken in die zin van de confessionelen, dat zij vrouwen gelijkwaardig en niet ondergeschikt aan mannen achtten. Vanuit dezelfde achtergrond waren zij gekant tegen het terugdringen van verworven rechten van vrouwen. Omstreeks 1920 werd het in ons land overal gewoon gevonden dat meisjes en ongehuwde vrouwen betaald werk deden, maar evenzeer werd verwacht – en dat gold ook voor het 'proletarische' gezin – dat ze daarmee ophielden als ze gingen trouwen. Betaald werken van gehuwde vrouwen – vooral gehuwde vrouwen met kinderen – lag gevoelig. Feministen echter vonden dat het aan de betrokkenen zelf was om hierover te beslissen.

VERZET TEGEN DE AANSLAGEN OP VERWORVEN RECHTEN

Feministen verzetten zich tegen de aanslagen op verworven rechten in de jaren dertig. Uit een fusie van onder meer de twee bekende 'burgerlijke'

De oprichtingsvergadering van de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap in 1930.

organisaties voor vrouwenkiesrecht (de VvVK en de Bond) was in 1930 de *Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap* (kortweg *Vrouwenbelangen*) ontstaan. *Vrouwenbelangen* was initiatiefneemster van het *Comité tot Verdediging van de Vrijheid van Arbeid voor de Vrouw* (CVVAV) in 1935, waarbij alle niet-confessionele vrouwenorganisaties (dus ook de socialistische) zich aansloten. Een teken dat de eerste feministische golf, de brede beweging, dan wel was weggeëbd, maar dat dit niet wilde zeggen dat het feminisme als politieke stroming verdween.

Hoogtepunt vormde de strijd van het CVVAV tegen het wetsontwerp van de katholieke minister Romme uit 1937, dat een verbod inhield van alle betaalde arbeid van gehuwde en in concubinaat levende (ongehuwd samenlevende) vrouwen, met uitzondering van kostwinsters. Mede onder druk van de oppositie ertegen werd dit wetsontwerp in 1939 ingetrokken door de sociaal-democratische minister Van den Tempel.

Actieterrein in het interbellum was ook de strijd voor nationale ontwapening. Hier opereerden 'burgerlijke' en sociaal-democratische vrouwenorganisaties gescheiden.

GELIJKWAARDIG, MAAR NIET GELIJK

Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren in ons land – evenals veel andere organisaties – veel vrouwenorganisaties stilgelegd of in ieder geval sterk belemmerd in hun werkzaamheden. In de laatste oorlogsjaren werd achter de schermen het *Nederlands Vrouwen Comité* (NVC) voorbereid door vertegenwoordigsters van het merendeel der vrouwenorganisaties. Dit overkoepelende orgaan was breder van opzet dan de sinds 1898 bestaande *Nationale Vrouwenraad*, omdat het in tegenstelling tot deze Vrouwenraad ook de katholieke en aan politieke partijen verbonden vrouwenorganisaties in zijn organisatievorm betrok.

Het NVC werd al spoedig na de Tweede Wereldoorlog het centrale orgaan waartoe de regering en andere instanties zich wendden inzake 'vrouwenkwesties'. Tevens fungeerde het als pressiegroep, bijvoorbeeld ten tijde van het parlementaire streven tot afschaffing (eindelijk!) van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen in 1956.

Naar aanleiding van een ministeriële richtlijn (13 oktober 1947) dat gehuwde vrouwelijke ambtenaren uiterlijk per 1 januari 1950 dienden te worden ontslagen, werd het CVVAV heropgericht. Ook enkele confessionele vrouwenorganisaties traden nu toe tot dit comité. Pas in 1955 echter werd wettelijk vastgelegd via de motie van het Tweede-Kamerlid mevrouw N. S. Tendeloo (PvdA), dat vrouwen, gehuwd en ongetrouwd, recht hadden op benoeming in alle takken van overheidsdienst. Het bijzonder onderwijs bleef vrij deze aan-

gelegenheid naar eigen inzicht te regelen, maar volgde geleidelijk het overheidsstandpunt.

In de vijftiger-jarensfeer van wederopbouw, restauratie en hang naar veiligheid na de ontwrichtende oorlogsjaren, stond het emancipatievraagstuk bepaald niet hoog op de agenda. Voorzover er al over emancipatie werd gedacht, heerste voornamelijk de opvatting dat deze voltooid was: Vrouwen waren dan wel niet gelijk, maar toch wel gelijkwaardig aan mannen. Slechts enkelen, onder wie de bekende historica *Annie Romein-Verschoor*, stelden deze opvatting ter discussie.

In werkelijkheid gaapte er een grote kloof tussen de rechten die vrouwen sinds de eerste feministische golf in theorie bezaten en de mate waarin ze van deze rechten metterdaad gebruik maakten. Een belangrijke oorzaak hiervan was het steeds populairder geworden 'burgerlijk' huwelijksideaal en het daaraan gekoppelde vrouwbeeld. Vrouwen werden van kindsbeen af opgevoed met het idee dat hun bestemming lag in het huishouden en de kinderopvoeding en dat ze daarvoor van nature het meest geschikt waren. Op deze wijze werden vrouwen in een afhankelijkheidspositie gehouden, die in de jaren vijftig nauwelijks werd onderkend.

Het ideaalbeeld van de getrouwde vrouw met kinderen werkte ook bijzonder nadelig voor de (oudere) ongehuwde vrouwen. Net als honderd jaar eerder werd hun bestaan hierdoor ontkend, zij het op andere wijze dan toen. Gedwongen om in hun eigen onderhoud te voorzien, werden ze veelal geremd door te weinig opleiding en geringere promotiekansen en minder loon voor hetzelfde werk dan mannen. Om nog te zwijgen van het psychisch leed veroorzaakt door het niet voldoen aan de heersende norm.

De schrijfster en historica Annie Romein-Verschoor (1895-1978).

3. ACHTERGRONDEN VAN DE TWEEDE FEMINISTISCHE GOLF

Toch waren er in de jaren vijftig ontwikkelingen aan de gang die zouden kunnen worden beschouwd als vroege voorboden van de tweede feministische golf. De jaren zestig echter, vooral de latere jaren, vormden in Nederland een tijdperk waarin een stroomversnelling in veranderingen plaatsvond, die uitmondde in het *nieuwe feminisme*.

Zowel in de eerste als in de tweede feministische golf kunnen vier belangrijke strijdterreinen worden gesignaleerd, namelijk: *arbeid, onderwijs, politiek* en het hele terrein van *seksualiteit, huwelijk en gezin*. Gegevens over de ontwikkelingen op deze strijdterreinen in de jaren vijftig en zestig dienen als illustratiemateriaal voor een verklaring van de oorzaken van de tweede feministische golf. Deze ontwikkelingen speelden zich af tegen de achtergrond van een periode van economische voorspoed – met name in de jaren zestig – waarin de opbouw van de welvaartsstaat plaatsvond.

ARBEID

Reeds in de jaren vijftig, maar vooral in de jaren zestig nam het aantal *betaald werkende gehuwde vrouwen* toe door een stijging in vraag en aanbod van deze categorie werkneemsters. De specifieke groep van thuis (in winkel en bedrijf) 'meewerkende' echtgenotes meegerekend, komt men in de jaren zestig tot een stijging van het percentage gehuwde vrouwen met betaalde arbeid van zeven in 1960 tot ruim zeventien in 1971.

Ook de tolerantie inzake betaalde arbeid van gehuwde vrouwen groeide geleidelijk. Beroepsarbeid van moeders met heel jonge kinderen bleef echter op aanzienlijke weerstand stuiten. Het gezin mocht niet onder het betaald werken van moeder lijden. Bovendien was deze liberalisatie in opvattingen vooral merkbaar bij specifieke maatschappelijke en politieke organisaties (vrouwenorganisaties, politieke partijen, vakbonden e.d.) en minder bij het grote publiek.

Het overheidsbeleid was evenmin gericht op een positieve stimulering van de betaalde arbeid van gehuwde vrouwen. Een voorbeeld vormden de *kinderopvangvoorzieningen*. Deze waren in de Nederlandse samenleving altijd als noodvoorziening beschouwd en derhalve schaars voorhanden. In 1965 waren er in heel Nederland slechts ongeveer dertig kinderdagverblijven. Toen in de jaren zestig de vraag naar kinderopvang steeg, bleek men van overheidswege weinig bereid om hieraan tegemoet te komen, uit angst dat men zou zeggen dat de overheid het betaald werken van gehuwde vrouwen aanmoedigde.

De weerstand jegens het betaald werken van moeders met jonge kinderen werd door bepaalde ontwikkelingen sedert de Tweede Wereldoorlog zelfs nog gestimuleerd. In de boeken van buitenlandse opvoedingsdeskundigen als B. Spock en met name J. Bowlby werden de rol van de moeder en het belang

van haar voortdurende aanwezigheid voor het welzijn van het jonge kind beklemtoond. Deze ideeën werkten door in populaire voorlichtingsliteratuur over kinderopvoeding en via maatschappelijke voorzieningen als consultatiebureaus en Medisch Opvoedkundige Bureaus.

Verder zaten alle betaald werkende vrouwen met de huishoudelijke belasting. Door de mechanisering van het huishouden werd dit enerzijds eenvoudiger. Anderzijds werd dit effect gedeeltelijk teniet gedaan doordat het huisvrouwchap gold als een gerespecteerd 'beroep': De 'goede' huisvrouw maakte er wat van, bijvoorbeeld door haar kookkunst te verbeteren, ervoor te zorgen dat het huis er altijd gezellig uitzag en dergelijke.

ONDERWIJS EN POLITIEK

In de jaren vijftig en zestig haalden meisjes en vrouwen in snel tempo hun achterstand op jongens en mannen in het onderwijs in. Op alle onderwijsniveaus bestond echter een seksescheiding die ten nadele van meisjes en vrouwen uitviel. De dubbele boodschap die meisjes en vrouwen kregen – goed hun best moeten doen op school, maar ook begrijpen dat huwelijk en moederschap hun eindbestemming zouden zijn – werkte nadelig voor de onderwijsprestaties. Meisjes volgden bijvoorbeeld doorgaans 'lichtere' of als lichter geldende op-

Kinderopvangvoorzieningen waren in de jaren vijftig en zestig schaars. Bedrijven, zoals Verkade, die een crèche hadden, vormden een uitzondering.

leidingen dan jongens. Bovendien deden jongens het vooral bij de zwaardere vormen van middelbaar onderwijs (gymnasium, HBS) beter dan meisjes en dit gold speciaal voor kinderen afkomstig uit arbeiderskringen. Nog een voorbeeld: tegenover de bijna zestien duizend vrouwelijke studenten in het wetenschappelijk onderwijs in 1968 stonden ruim 69.000 mannelijke studenten.

Het politiek terrein was ondanks het verwerven van het algemeen vrouwenkiesrecht een mannenzaak gebleven. Het feit dat we voor het eerst enkele vrouwelijke bewindslieden kregen in de jaren vijftig, met als bekendste dr. Marga Klompé, KVP-minister voor Maatschappelijk Werk, doet aan deze bewering weinig af.

Hoe weinig veranderingen er te bespeuren waren op politiek terrein, blijkt uit het geringe aantal vrouwelijke Tweede-Kamerleden. Tot het eind van de jaren zestig reikte dit nooit hoger dan tien percent (op honderdvijftig Kamerleden); weinig meer dan in de jaren twintig. Helaas waren de bestaande vrouwenorganisaties te weinig politiek actief en te veel gevangen in het toenmalige gezinsdenken om de marginale positie van vrouwen op politiek terrein aan te vechten.

De NVSH, die vanaf 1946 het werk voortzette van de Nieuw-Malthusiaanse Bond, speelde in de jaren zestig een belangrijke rol in de 'seksuele revolutie'.

SEKSUALITEIT, HUWELIJK EN GEZIN

Aan het eind van de jaren vijftig was men in de Nederlandse samenleving nog altijd in overheersende mate afwijzend ten opzichte van seksualiteit. Bovendien bestond er nog steeds een dubbele moraal ten aanzien van vrouwen, ook wel aangeduid met de term 'madonna-hoercomplex': Het ideaalbeeld van de fatsoenlijke, a-seksuele vrouw had een negatief spiegelbeeld in de vorm van een van seks houdende slet.

Niettemin waren er veranderingen zichtbaar, die in de jaren zestig, vooral in de tweede helft, leidden tot een 'revolutie' in het denken over seksualiteit. Ook vrouwen werden nu geaccepteerd als seksuele wezens. De stijging in seksuele tolerantie kende overigens haar grenzen. Homoseksualiteit werd bijvoorbeeld doorgaans nog weinig positief beoordeeld.

De vrijere seksuele moraal bracht vrouwen niet alleen maar voordelen. Een schaduwzijde, waarop vooral later, door tweede-golf-feministen is gewezen, was dat de seksuele revolutie vooral gericht was op 'mannelijke' seksualiteit: Vrouwen moesten beschikbaar zijn – althans zo werd dat door velen ervaren – en seksuele aantrekkelijkheid van vrouwen werd belangrijker dan ooit. Bovendien kampten vrouwen vaak met tegenstrijdige gevoelens, omdat ze de last van hun opvoeding tot 'kuis moeder' niet ineens kwijt waren. Het gebruik van voorbehoedmiddelen raakte in brede kring ingeburgerd. Bovendien werd de betrouwbaarheid van deze middelen sterk verhoogd door de introductie van de anticonceptiepil onder het Nederlandse publiek in 1964. Het geboortecijfer was al eerder aan het dalen, maar de pil versterkte deze trend. De voortgezette daling van het kindertal en van de huwelijksleeftijd droegen ertoe bij dat vrouwen steeds eerder 'uit de (kleine) kinderen waren'.

In de tweede helft van de jaren zestig kwam ook beweging in het *abortus*standpunt, mede onder invloed van ontwikkelingen in het buitenland. Medici en juristen begonnen eraan te twijfelen of abortus provocatus (opzettelijke zwangerschapsonderbreking) wel onder alle omstandigheden als een misdad tegen het menselijk leven moest worden beschouwd. Abortus was slechts toegestaan in geval van ernstige bedreiging van de lichamelijke en psychische gezondheid van de moeder. Als gevolg hiervan kende ons land een 'bloeiende' illegale abortuspraktijk.

Nieuw was dat vrouwen in de abortusdiscussie een rol gingen spelen. De publiciste *Johanna Fortuin* en de bekende tweede-golf-feministe *Joke Kool-Smit* waren de eersten die een zelfbeschikkingsrecht voor vrouwen in deze kwestie eisten. (Op dat moment werd dit standpunt door nog geen twee procent van onze bevolking gedeeld.)

De belangrijkste verbetering in het huwelijksrecht was de opheffing van de

handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen in 1956 geweest. Bij deze wet werd tevens onder meer de *gehoorzaamheidsplicht* van vrouwen opgeheven, evenals de beschermplicht van hun echtgenoten. Wel bleef door toedoen van een amendement der confessionele Kamermeerderheid op dit wetsontwerp de bepaling gehandhaafd dat de man 'het hoofd der echtvereniging' was. Deze zou pas in 1970 uit de wet geschrapt worden.

ONVREDE

In het oog springen de tegenstrijdigheden die de ontwikkelingen op de belangrijke feministische strijdterreinen in de jaren vijftig en zestig kenmerkten.

De bondsvergadering van de Vrouwenbond PvdA in februari 1953 stond in het teken van gelijke kansen.

Gehuwde vrouwen mochten betaald werk verrichten, maar moesten tegelijkertijd meer dan ooit een goede huisvrouw en moeder zijn. De achterstand in het onderwijs van meisjes en vrouwen in vergelijking met jongens en mannen werd kleiner. Toch bleven er aanzienlijke verschillen ten gevolge van de 'dubbele boodschap' die meisjes en vrouwen kregen. De gelijke politieke rechten die vrouwen en mannen hadden, bleven voor een flink deel theorie. Politiek was een mannenzaak. Vrouwen waren meer in staat het kindertal te beheersen. Bovendien bracht de seksuele 'revolutie' de erkenning dat ook vrouwen seksuele rechten en gevoelens hadden. Maar, minder gunstig, van vrouwen werd steeds meer verwacht dat ze seksueel aantrekkelijk en beschikbaar waren, ook al vonden ze dat – bijvoorbeeld als gevolg van een 'kuis' opvoeding – helemaal niet prettig. In het huwelijksrecht werden enige belemmeringen voor een gelijkwaardige positie van vrouwen weggenomen, maar mannen bleven officieel gezinshoofd.

Deze tegenstrijdigheden veroorzaakten bij veel vrouwen gevoelens van onzekerheid en onvrede, die zich in de jaren zestig ontladden in de tweede feministische golf. Deze periode van welvaart, gelijkheidsdenken, verandering en vernieuwing, vormde een voedingsbodem voor het nieuwe feminisme. De te geringe vooruitgang in de situatie van vrouwen, die geen einde maakte aan het onrechtvaardig sekseverschil, botste met het gelijkheidsdenken van deze jaren.

In de 'roerige jaren zestig' werden gevestigde waarden op de helling gezet. Typische vernieuwingswaarden waren het anti-autoriteitsdenken en het beginsel van het recht op zelfbeschikking; vrouwen betrokken deze op hun eigen situatie. De vraag om een zelfstandig beslissingsrecht voor vrouwen inzake abortus is een duidelijk voorbeeld hiervan. Deze waarden stonden ook in tegenstelling met de tweederangspositie die vrouwen ook nu weer, net als aan de vooravond van de eerste feministische golf, in vernieuwingsbewegingen innamen.

De tweede *feministische golf* was een internationaal verschijnsel. In Nederland ontstond het nieuwe feminisme relatief vroeg, in vergelijking met bijvoorbeeld Duitsland en Frankrijk. Dit lijkt opmerkelijk in het licht van de wetenschap dat Nederland uit feministisch oogpunt bepaald niet voorop liep, hetgeen onder meer tot uiting kwam in het percentage vrouwen op de beroepsbevolking: In andere hooggeïndustrialiseerde Europese landen verrichtte in 1960 gemiddeld dertig procent van de vrouwen betaalde arbeid, in ons land kwam dit percentage nauwelijks boven de zestien.

Een verklaring kan zijn dat de ongelijkheid hier scherper werd ervaren, omdat de tegenstelling tussen de vernieuwingsidealen en de werkelijke situatie hier groter was. Voor de hele vernieuwingsgolf in Nederland gold dat deze van een grote heftigheid was, omdat wij in bepaalde opzichten achterliepen op het buitenland. Een felle botsing tussen 'oude' en 'nieuwe' waarden vond plaats, nog versterkt door de grote invloed van de televisie in de jaren zestig.

4. DE TWEDE FEMINISTISCHE GOLF

HET BEGIN

Overeenkomstig de heersende opvatting van 'voltooid emancipatie' werd in de jaren vijftig en begin jaren zestig weinig aandacht besteed in publikaties aan feministische vraagstukken. In het buitenland verschenen reeds in de late jaren veertig enkele studies op dit gebied, die wereldfaam zouden verwerven. Het boek dat internationaal wellicht het meest invloed heeft gehad op de generatie feministen die de tweede golf ontketende, was 'Le deuxième sexe' (De tweede sekse), van de hand van de Franse filosofe *Simone de Beauvoir* en verschenen in 1949. Dit boek was een uitgewerkte aanklacht tegen de mannenoverheersing en analyseerde op grondige wijze hoe vrouwen en cultuur en maatschappij tot ondergeschikte sekse werden gemaakt.

VROUWEN

15e Jaargang No. 11
November 1950.

BELANGEN

Maandblad van de Nederlandse Vereniging voor
Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en gelijk Staatsburgerschap

REDACTIE-COMMISSIE:

M. van Brink-Poort, Kam. Onnesweg 160, Hilversum.
C. A. van Eck, Bloemendaal 9, Zaltbommel.
J. A. van der Molen-de Baan, G. Gezellestraat 21, Eindhoven.
Administratie Maandblad.
Mr. A. M. Ruding-Fehmers, Baronielaan 4, Breda.

Bureau der Vereniging: van Speykstraat 153, Den Haag.
tel. 320267.
Secretaresse: A. C. Mayer-Landmann, Riouwstraat 150.
Penningmeesteresse: I. S. Stibbe-Koopman, Storm van 's-Gravesandeweg 50, Wassenaar.

Giro der ver. 's-Gravenhage 110444, t.n.v. de Ned. ver. voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en gelijk Staatsburgerschap

conferentie over „le deuxième sexe”

Zeker wel 150 leden en belangstellenden (waaronder 10 mannen) waren Zaterdagmiddag 4 November in een van de gezellige zalen van het Jaarbeursrestaurant te Utrecht bijeen om zich te verdiepen in de psychologie van de vrouw en de opvattingen van Simone de Beauvoir in "Le deuxième Sexe". Zoals de presidente Mr. J. Zeelenberg in haar enthousiast welkomstwoord zei, waren de aanwezige vrouwen volgens Simone de Beauvoir nu in de gelegenheid — een vrouwencongres is volgens haar de enige plaats waar zij dit aandurven — te spreken van „wij". Na de inleidende woorden van de presidente, gaf prof. Dr. F. J. J. Buytendijk enige psychologische beschouwingen over de vrouw. De lezing van professor Buytendijk beichtte vier belangrijke punten:

1. Het intuïtieve oordeel over de vrouw.
2. Het vrouwelijk karakter in verschillende culturen.
3. Een verslag over de psychologische onderzoekingen over de vrouw.
4. Zijn persoonlijke opvattingen omtrent

DOOR
M. VAN BRINK-POORT

tegenstellingen naar voren. De vraag: Is er een echt-vrouwelijke aanleg of is die tot een tweede natuur geworden, leek de weegschaal door de gegeven voorbeelden naar de tweede veronderstelling te doen doorslaan. De Filipijnen zeggen: Een man is iemand die geen geheim kan bewaren, en Alleen mannen spelen met baby's. Bij drie groepen van bewoners der Stille Zuidzeegebieden werden onderzoekingen gedaan naar de vrouwelijke eigenschappen (volgens onze opvattingen!) van de bewoners. Bij de eerste groep (waar de kinderen lang gezoogd werden) vertoonden de vrouwen zowel als de mannen echt-vrouwelijke eigenschappen. Bij de tweede groep, waar de kinderen kort gezoogd werden en bovendien bij elke voeding niet volledig verzadigd werden, hadden vrouwen, zowel als mannen, uitgesproken mannelijke, gressieve karaktereigenschappen. Het waren — de vrouwen ook — kannibalen en koppensnellers. Bij de derde groep hadden de mannen echt-vrouwelijke eigenschappen. De vrouwen deden alle

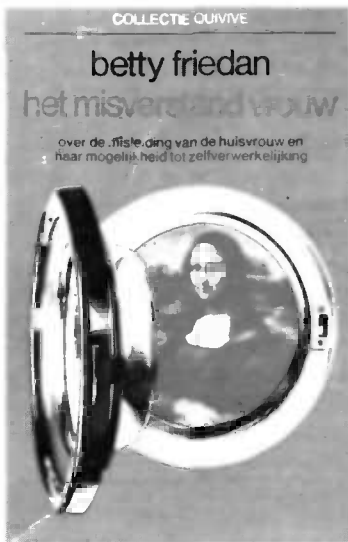
Al in 1950 hield de Vereniging voor Vrouwenbelangen zich bezig met het boek 'Le deuxième sexe' van Simone de Beauvoir, maar pas toen het vertaald was, vond het zijn weg naar grote groepen Nederlandse vrouwen.

35

In Nederland sloegen dergelijke studies in die tijd slechts aan bij weinigen, merendeels goed opgeleide vrouwen. Dit veranderde in de latere jaren zestig. De naderende tweede golf kondigde zich toen onder meer aan met een duidelijke stijgende belangstelling voor geschriften met een feministische inhoud. zo was er nu wél een markt voor het boek van De Beauvoir, dat in 1965 in het Nederlands werd vertaald. Buitenlandse feministische publikaties werden ook besproken binnen diverse vrouwenorganisaties.

Zoals de Verenigde Staten de bakermat waren geweest van het feminisme van de eerste golf, zo waren ze dat ook voor de tweede golf. In 1963 publiceerde de Amerikaanse psychologe Betty Friedan 'The feminine mystique' (in het Nederlands verschenen onder de titel 'Het misverstand vrouw'), dat al snel een bestseller werd. Dit boek vormde een belangrijke aanleiding voor de oprichting van de eerste Amerikaanse nieuw-feministische organisatie, de *National Organisation of women* (NOW) (Nationale Vrouwenorganisatie) in 1966.

Friedan beschreef het 'probleem zonder naam'. Zij doelde hiermee op de onvrede die leefde bij vooral jonge getrouwde vrouwen uit 'betere kringen', ondanks het feit dat ze in een ogenschijnlijk bevoorrechte situatie verkeerden (goede opleiding, klein gezin, gemechaniseerd huishouden, 'veilig' seksueel leven dankzij betrouwbare voorbehoedmiddelen, speciaal de pil). Die onvrede wortelde volgens Friedan in een *rollenpatroon*, dat vrouwen in de moderne samenleving veroordeelde tot het onbenut laten van een groot deel van hun capaciteiten. Vrouwen werden geacht niets anders na te streven dan het

Twee boeken die bij de opkomst van de tweede feministische golf in Nederland een belangrijke rol hebben gespeeld: Het boek van Betty Friedan verscheen in 1971 in een Nederlandse vertaling, dat van Joke Smit werd in 1972 gepubliceerd.

reclamebeeld van mooie, seksueel aantrekkelijke vrouw en gelukkige huisvrouw en moeder.

In het Nederlandse maandblad *De Gids* van november 1967 verscheen een artikel 'Het onbehagen bij de vrouw', dat qua problematiek vergelijkbaar was met het boek van Friedan, alhoewel hiernaar niet werd verwezen (wel naar De Beauvoir). De auteur, *Joke Kool-Smit*, gaf als sleutel voor de door haar gesignaleerde achterstand van (Nederlandse) vrouwen de toenmalige huwelijksvorm, die hen in een afhankelijke positie ten opzichte van mannen plaatste en hen opzadelde met een dubbele boodschap: Enerzijds moesten zij zich voorbereiden op een maatschappelijk bestaan, anderzijds waren vrouwen van jongsaf aan doordrongen van de waarschijnlijke tijdelijkheid van hun maatschappelijke activiteiten. Hen was gedurig bijgebracht dat huwelijk en moederschap hun eindbestemming zouden zijn. Volgens een enquête had 34% der getrouwde vrouwen graag een betaalde baan.

De oplossing die Joke Kool-Smit voor dit probleem aandroeg, was nieuw in de Nederlandse feministische traditie. Zij dacht namelijk in de richting van algemene *arbeidstijdverkorting*. Hierdoor zou het 'voor echtparen gemakkelijker zijn kinderen te combineren met een volwaardige werkkring'. Ook vrouwen zouden dan een carrière kunnen opbouwen zonder onderbrekingen. Het principe van *herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid* over mannen en vrouwen – waarvan Joke Kool-Smit hier een eerste aanzet gaf – zou een centraal punt worden in het Nederlandse tweede-golf-feminisme.

De respons op het 'onbehagen' was zodanig, dat Joke Kool-Smit en de publiciste *Hedy d'Ancona* besloten een organisatie in het leven te roepen. Met een aantal bevriende Amsterdamse vrouwen werd de voorlopige *Aktiegroep Vrouwen 2000* opgericht, die werkte aan de voorbereiding van een definitieve organisatie. Zaterdag 26 oktober 1968 was de begindatum van *Man Vrouw Maatschappij* (MVM), de eerste organisatie van de tweede feministische golf in Nederland.

Voorzitster van MVM was Joke Kool-Smit. Ook mannen waren lid en mochten bestuursfuncties bekleden. Het vice-voorzitterschap werd, behalve door Hedy d'Ancona, bekleed door de hoogleraar economie Henk Misset. Deze had in het voorjaar van 1968 van zich doen spreken via een serie artikelen in het weekblad *Vrij Nederland*, waarin hij het conservatisme met betrekking tot de positie van vrouwen in de Nederlandse samenleving aan de kaak stelde. Misset leverde met deze artikelen een bijdrage aan het op gang brengen van de tweede-golf-discussie, doordat hij gegevens over Scandinavië en Scandinavisch onderzoek inbracht. Zo stelde hij de situatie in Zweden ten voorbeeld, die gunstig was in vergelijking met veel andere landen. Regering en maatschappelijke organisatie spanden zich hier in om herverdeling van arbeid tussen mannen en vrouwen binnens- en buitenshuis te bevorderen.

MVM EN DOLLE MINA

Roldoorbreking, het recht op gelijke ontplooiingsmogelijkheden voor vrouwen en mannen en het gelijke recht op betaald werk, dit waren centrale uitgangspunten voor MVM. Uitgangspunten reeds verwoord in de artikelen van Kool-Smit en Misset. De leden waren veelal dertigers, gehuwd en ongehuwd, met een goede opleiding. In 1969 had MVM er 800, verspreid over afdelingen in het land, van wie twaalf procent mannen. De leden onderscheidden zich door een hoge graad van activiteit.

MVM ging uit van de bestaande Nederlandse samenlevingsvorm, die vanuit feministische optiek moest worden veranderd. Ook mannen hadden last van het traditionele rollenpatroon, maar vrouwen het meest. Hun situatie moest in de eerste plaats verbeteren, zoals het bestuur nog eens benadrukte in een uitgave van 1969 onder de titel 'Rok en Rol'.

MVM oefende pressie uit op overheid, politieke partijen en maatschappelijke organisaties. Brieven van verzoek en protest werden verzonden. Het was een doelmatig opgezette organisatie, met werkgroepen die diverse probleemgebieden bestreken. Zo waren er de werkgroepen onderwijs, betaald werkende moeders, parttime-werk, kinderopvang, gezinsplanning (waaronder ook de abortusproblematiek viel), en politieke partijen.

Begin december 1969 werd de actiegroep *Dolle Mina* in het leven geroepen, die in januari 1970 in de openbaarheid trad. Dolle Mina kwam voort uit de

Links: Een van de affiches van Man Vrouw Maatschappij die in de loop van de tijd zijn verschenen.

Rechts: In oktober 1970 hield Dolle Mina een demonstratieve optocht door de Amsterdamse binnenstad voor het gebruik van de anti-conceptiepil.

vernieuwingsbeweging van linkse intellectuele jongeren. De oprichtingsgroep uit Amsterdam omvatte ongeveer 19 personen, die hetzij student waren, hetzij verbonden waren met de studentenbeweging, dan wel met de Socialistische Jeugd (SJ), een linkse jongerenorganisatie die ook voor een groot deel bestond uit studenten. De oprichtingsgroep had een marxistische vrouwenorganisatie voor ogen. De actiegroep was genoemd naar eerste-golf-feministe *Wilhelmina Drucker*, wier radicale ideeën ook verwantschap met het socialisme hadden vertoond.

Het effect van het optreden in de openbaarheid van Dolle Mina was overweldigend. Door een snelle opeenvolging van 'ludieke' (speelse) acties en een bewust gebruik van de media werd Dolle Mina in korte tijd bekend binnen en ook buiten Nederland. De ludieke acties waren geïnspireerd door Provo, een anarchistisch georiënteerde actiegroep die in 1965 de vernieuwingsbeweging van jongeren in ons land in gang zette. Provo had kritiek op de verburgerlijkte samenleving, met haar consumptiëntaliteit en haar gebrekkig democratisch functioneren.

Voorbeelden van ludieke Dolle-Mina-acties waren het nafluiten van mannen, het gratis uitdelen van condooms aan leerlingen van een huishoudschool en aankomende secretaresses, de verbranding van een corset bij het standbeeld van Wilhelmina Drucker in Amsterdam, het dichtbinden van urinoirs met roze linten en de actie '*Baas in eigen buik*', waarmee voor vrouwen het zelfbeschikingsrecht inzake abortus werd geëist.

Overal in het land rezen Dolle-Mina-afdelingen als paddestoelen uit de grond. Was MVM te beschouwen als de organisatie die de tweede golf in Nederland in gang zette, Dolle Mina was de organisatie die het nieuwe feminisme bekend maakte, die het bij de 'gewone' mensen in de huiskamer bracht.

Uiteraard speelde Dolle Mina in op wat in de lucht hing. Diverse groeperingen uit de vernieuwingsbeweging van de tweede helft van de zestiger jaren hadden reeds aandacht besteed aan de noodzaak van vrouwenemancipatie. Dit gold bijvoorbeeld voor Provo, voor de linkse studentenbeweging – en hiervan met name de *Sexpol*groepen uit 1969, die zich bezighielden met het verband tussen seksuele en politieke onderdrukking in de samenleving – en voor de *Socialistische Jeugd*. In deze groeperingen werd vrouwenemancipatie overigens meer met de mond beleden dan werkelijk geïmplementeerd. Eveneens in 1969 pleitte de *Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit COC* voor een doorbreking van het starre rollenpatroon van mannen en vrouwen.

Niettemin was de oprichtingsgroep niet minder verbaasd dan de rest van het land over het effect van Dolle Mina. Tegelijkertijd lag hier de kiem van latere moeilijkheden. Al spoedig kwam een tegenstelling aan het licht tussen de groepering – onder meer vertegenwoordigd in de oorspronkelijke Amsterdamse kerngroep – die een marxistische vrouwenorganisatie voor ogen had,

en een grote massa aanhangsters voor wie Dolle Mina in de eerste plaats de belichaming van hun gevoelens van onvrede vormde, zonder een duidelijke daarbij horende ideologie.

De Amsterdamse Dolle mina's deden in april 1970 de brochure 'Een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd' het licht zien, bedoeld als discussiestuk. Marx' portret prijkte op de voorpagina en verder liet ook de titel van de brochure weinig te raden over. Het socialisme en de klassenstrijd kwamen op de eerste plaats. Klassenscheiding was belangrijker dan seksenscheiding in het 'Blauwe boekje' (de bijnaam voor deze brochure). Erkend werd dat vrouwen binnen alle sociale groepen 'ten achter gesteld' waren ten opzichte van mannen uit hun groep, maar vrouwen uit de bovenlaag waren minder achtergesteld dan mannen uit de onderlaag.

De programmapunten die in een bijlage van het blauwe boekje waren opgenomen, vertoonden gelijkenis met die van MVM. Ook hier waren gelijkheid van mannen en vrouwen en de noodzaak tot roldoorbreking leidende gedachten. Er waren echter ook verschillen in de programmapunten van MVM en Dolle Mina. Deze hingen samen met het feit dat MVM verwantschap vertoonde met de gelijke-rechtentraditie van de Verlichting en het Dolle-Mina-programma socialistisch geïnspireerd was.

Het Blauwe boekje was bedoeld als discussiestuk voor het eerste landelijk congres in Arnhem, 4 en 5 april 1970. Maar de marxisten slaagden er toen niet in een links programma erdoor te krijgen. Voor de meerderheid der congresgangers en -gangsters betekende Dolle Mina een 'gevoel', dat zich niet liet vangen in moties en scherp omschreven programma's.

WERKENDE - WIJVEN - PLAN
1 mei '73 - 1 mei '74

- GELIJK LOON VOOR GELIJKE ARBEID
- VOLWAARDIG PARTTIME WERK
- GELIJKE KANSSEN IN OPLEIDING EN BEROEP
- GEEN DISCRIMINERENDE BELASTINGWAATREGELLEN
- GRATIS KRUISJES
- GEMEENSCHAPPELIJKE WOONVOORZIJNINGEN

Enkele affiches van Dolle Mina; het derde verscheen als protest tegen 'het Jaar van de vrouw', een van de laatste acties van Dolle Mina.

Deze tegenstelling hield ook verband met een verschil in sociale samenstelling tussen de afdelingen uit universiteitssteden – waar Dolle Mina's vooral studenten waren van een jaar of twintig – en de aanhang in plaatsen zonder universiteit, die bestond uit wat oudere huisvrouwen en vrouwen met een baan. De arbeidsvrouwen voor wie Dolle Mina pretendeerde op te komen, hoorden slechts in geringe mate tot het ledenbestand. Bij een telling op 18 april 1970 bleek dat deze actiegroep inmiddels 19 afdelingen had. In totaal bestond zij uit 1630 leden, van wie verreweg de meesten uit Amsterdam: 600.

In de beginperiode van Dolle Mina was de verhouding met MVM redelijk goed. Het hoofdbestuur van MVM verklaarde na het eerste Dolle-Mina-optreden eind januari 1970 te sympathiseren met de nieuwe organisatie. Men koos voor een gescheiden optreden, maar wilde wel samenwerken. Het hoogtepunt van deze samenwerking werd gevormd door de succesrijke landelijke actie *Op de Vrouw af*, van 9 en 10 november 1970, waar met steun van NOS, VARA en het damesweekblad Margriet het Nederlandse publiek werd voorgelicht over vrouwenemancipatie. Nadien werd de onderlinge verhouding slechter ten gevolge van een generatietegenstelling en een verschil in sociale samenstelling van beide organisaties; dit gold speciaal voor Amsterdam. Voor veel Dolle Mina's waren de MVM-ers 'middenklasse-trutten', die geen fundamentele verandering van de kapitalistische samenleving wensten.

Op het tweede landelijke Dolle-Mina-congres van 17 en 18 april 1971 te Vught, overwon de linkse stroming. Officieel uitgangspunt van de organisatie was voortaan dat de meest fundamentele tegenstelling in de samenleving de klassen- en niet de seksentegenstelling was. Werkelijke bevrijding van vrouwen en mannen was slechts mogelijk in een socialistische maatschappij.

In dezelfde maand waarin dit programma door Dolle Mina werd aangenomen, sprak het bestuur van MVM – sinds 1970 een collectief orgaan zonder voorzitter – zich uit voor het feminisme, voor het werken binnen de bestaande samenleving en tegen het klassenstrijdprincipe als uitgangspunt voor de eigen organisatie. Aan het eind van 1971 had MVM ongeveer 2000 leden.

Ondanks de tegenstellingen tussen MVM en Dolle Mina hadden beide organisaties gemeenschappelijke trekken. Ze waren beide gericht op gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Vrouwen moesten macht verwerven in de mannenwereld. Bovendien werd in beide organisaties met mannen samengewerkt, hetgeen in veel andere landen niet het geval was.

RADICAAL-FEMINISTEN

MVM en Dolle Mina werden vanaf ongeveer 1971 geconfronteerd met een andere, zwaardere tegenstelling dan die tussen beide organisaties. Vanuit de Verenigde Staten deed het verschijnsel der *praatgroepen*, met als ideologische

achtergrond het radicaal-feminisme, zijn intrede.

Radicaal-feminisme heeft meerdere uitingsvormen, maar kenmerkend voor alle is dat wordt uitgegaan van een mannenheerschappij over vrouwen. In de mannenmaatschappij worden vrouwen onderdrukt. Mannen en vrouwen staan tegenover elkaar in een machtsrelatie. Een van de eerste vertolksters van het radicaal-feminisme, de Amerikaanse *Shulamith Firestone* (1970), ging ervan uit dat vrouwenonderdrukking de primaire onderdrukking is en model staat voor andere onderdrukingsvormen als klasse- en raciale onderdrukking. De Amerikaanse radicaal-feministe *Kate Millett* benoemde in 1969 de mannenoverheersing als 'patriarchaat'.

Praatgroepen bestaande uit acht tot twaalf vrouwen waren bedoeld om vrouwen bewust te laten worden. Door over eigen ervaringen te praten en over die van andere vrouwen bleek veel privé-problematiek gemeenschappelijke problematiek te zijn, veroorzaakt door maatschappelijke opvattingen en structuren. Vandaar dat de slogan werd gehanteerd: 'Het persoonlijke is politiek'.

Aan praatgroepen mochten geen mannen deelnemen. Vrouwen organiseerden zich apart van hun onderdrukkers (separatisme). Omdat vrouwen altijd overheerst zijn, zo was de gedachte, lijden ze aan een gebrek aan zelfvertrouwen. Daarom werd in praatgroepen, waarvan de organisatievorm model stond voor andere radicaal-feministisch geïnspireerde organisaties, het principe van collectivisme gehanteerd (het anti-leidersbeginsel). Zo werd voorkomen dat vrouwen met autoritaire neigingen anderen gingen overheersen. De ideeën en anarchistische organisatieprincipes die ten grondslag lagen aan de praatgroe-

'The Dialectic of Sex' van Shulamith Firestone verscheen in 1970; in 1978 verscheen de Nederlandse vertaling.

pen, waren deels ontleend aan de vernieuwingsbewegingen van de jaren zestig.

In MVM werden in 1971 reeds praatgroepen gevormd. De hoop bestond dat deze binnen de organisatie zouden blijven en fungeren als nuttige uitvalsbases, groepen waar vrouwen zich konden 'opladen' voor verdere actie. Dit lukte ten dele, maar niet kon worden verhinderd dat een deel der praatgroepen zich in 1972 afscheidde van MVM.

Op het Dolle-Minacongres te Vught in 1971 bleek eveneens een tegenstelling te bestaan tussen voorstandsters van kleine groepen met als achtergrond het radicaal-feminisme en de links georiënteerden, die een strakke organisatievorm propageerden en 'de slag wonnen'. Deze tegenstelling had voor een deel het karakter van een man-vrouw-conflict, omdat juist mannen ervoor probeerden te zorgen dat Dolle Mina links bleef. Er bleek overigens sprake te zijn van een Pyrrhusoverwinning, aangezien na het congres in Vught veel Dolle Mina's uittraden, afgeschrikt door het vooruitzicht van een streng links beleid.

Na 1972 ging het geleidelijk bergafwaarts met Dolle Mina. Radicaal-feministisch geïnspireerde organisatievormen zouden Dolle Mina, dat wel acties bleef voeren, verdringen van de eerste plaats in de publieke opinie. Rond 1977 stierf deze actiegroep een stille dood.

MVM bestaat nog steeds, hoewel ook deze organisatie minder belangrijk is

VROUWEN WEEKEND

HET VROUWENHUIS
IS ER!
HOE HOUDEN WE HET?

KOM HIEROVER
MEEPRATEN IN 'E
WEEKENDUAM

30 juni / 1 juli

TOT ZIENS IN HET
VROUWENHUIS
NIEUWE HERENGRACHT 95
VROUWEN

**WELEENS IN HET
HAAGSE
VROUWENHUIS
GEWEEST?**

- VROUWENBOEKWINKEL-
- THEMA-AVONDEN-
- MEIDENMIDDAG-
- VROUWENCAFÉ-
- PRAATGROEPEN-
- FRANSE LES-

en nog veel meer
aktiviteiten
voor inlichtingen:
tel. 653844

Na de oprichting van het Amsterdamse Vrouwenhuis in juni 1973 kwamen er in veel andere plaatsen Vrouwenhuizen.

geworden naarmate het aantal en de verscheidenheid in feministische organisaties toenam.

AUTONOME VROUWENBEWEGING

Een der eerste zelfstandige radicaal-feministische actiegroepen was *Paarse September*. Opgericht in het najaar van 1972 en slechts bestaande uit drie vrouwen was *Paarse September* daarom niet minder spraakmakend. De groep gaf een krant uit onder dezelfde naam, waarin in scherpe bewoordingen de norm van heteroseksualiteit werd aangevallen – de heersende opvatting dat de man-vrouwrelatie de 'normale' is en een homofiele of lesbische relatie afwijkend. De heteronorm was een der belangrijkste wapens bij het in stand houden van de ongelijke machtsverhouding tussen de seksen, aldus *Paarse September*. *Lesbianisme* moest voor feministen een politieke keuze zijn. *Paarse September* deinsde niet terug voor felle persoonlijke aanvallen. In haar oorspronkelijke vorm bestond de groep tot 1974.

Vrouwen uit praatgroepen begonnen in 1972 met een (Amsterdamse) *Vrouwenkrant*. Van hetzelfde jaar dateerde het eerste congres van vrouwen uit praatgroepen, gehouden in Ockenburg.

Juni 1973 kraakten een aantal vrouwen in Amsterdam een huis, dat alleen toegankelijk werd voor vrouwen. In dit *Vrouwenhuis* zouden allerlei activiteiten moeten plaatsvinden, zoals het houden van discussies en het geven van cursussen.

De beweging, sinds 1972 vanwege haar grotendeels separatistische karakter weer met recht *vrouwenbeweging* genoemd, breidde zich snel uit. Vanaf ongeveer 1974 groeide er in Nederland een circuit van vrouwenbedrijven (vrouwenboekhandels, -uitgeverijen, -restaurants en dergelijke). In diverse steden werden vrouwenhuizen en vrouwenkranten opgericht. Initiatieven werden ontplooid in de sfeer van de vrouwenhulpverlening: *Vrouwen bellen Vrouwen*, waar vrouwen telefonisch terecht kunnen om over hun problemen te praten, en *Blijf-van-mijn-lijf*-huizen voor de opvang van mishandelde vrouwen, om enkele voorbeelden te noemen.

In de loop der jaren kwamen er diverse nieuwe feministische bladen, waarvan het maandblad *Opzij* het eerste (opgericht in 1972), het bekendste en het grootste werd: halverwege de jaren tachtig had het blad een oplage van 35.000. *Autonome vrouwenbeweging* werd de verzamelnaam voor dat deel van de feministische beweging dat geen binding had met een politieke partij of vakbeweging en dat gebaseerd was op radicaal-feministische organisatieprincipes.

Tot de autonome vrouwenbeweging behoorde ook de sinds 1973 bestaande *fem-soc*-stroming (van feminisme-socialisme). Aanhangers van *fem-soc* gingen

fem-socgroepering ingang gevonden.

Tot de autonome vrouwenbeweging hoorden ook vrouwengroepen die zich organiseerden rond een bepaald feministisch strijdpunt. Deze wijze van organiseren maakte het mogelijk dat vrouwen met zeer verschillende achtergrond (zowel niet-gebonden feministen als vrouwen afkomstig uit politieke partijen, vakbeweging en traditionele vrouwenorganisaties) toch konden samenwerken. De bekendste waren wel de stichting *Marie, word wijzer* (oktober 1972), gericht op stimulering van de onderwijsdeelname van meisjes, en het comité *Wij Vrouwen eisen* (WVE) (1974), dat tal van acties voerde voor liberalisering van de abortus onder de leuzen 'De vrouw beslist; Abortus uit het wetboek van strafrecht en in het ziekenfondspakket'.

ROOIE VROUWEN

De tweede feministische golf straalde uit naar de maatschappij en haar diverse politieke en maatschappelijke organisaties. Politieke partijen en vakbonden konden al gauw niet meer om het feminisme heen. Een der belangrijkste politieke effecten was wel de verandering die zich in de jaren zeventig voltrok binnen de sociaal-democratische vrouwenorganisatie, sinds 1969 *Vrouwencontact* in de Partij van de Arbeid geheten.

Links: Op de Rooie Vrouwen-conferentie van april '86, aan de vooravond van de Kamerverkiezingen, overhandigt de voorzitter van de Rooie Vrouwen aan PvdA-lijsttrekker Den Uyl een lijst met eisen.

Rechts: Tijdens het congres van de Vrouwenbond PvdA in 1967.

Na de Tweede Wereldoorlog had de sociaal-democratische vrouwenorganisatie veel van haar vooroorlogse strijd karakter verloren en zich meer en meer gevoegd in het beeld der traditionele vrouwenorganisaties: verenigingen die goed werk deden op het terrein van voorlichting, scholing en belangenbehartiging, maar niet wezenlijk de positie van vrouwen en de plaats van het traditionele gezin ter discussie stelden.

In de jaren zestig ontstond ongerustheid over het gebrek aan jonge leden – bij een enquête in 1967/68 bleek dat tachtig procent der deelneemsters ouder was dan veertig jaar – hetgeen resulteerde in een structuurverandering van de organisatie in 1969. Vanaf hetzelfde jaar zocht de vrouwenorganisatie programmatisch aansluiting bij het nieuwe tweede-gof-feminisme. Maar pas vanaf eind 1971 zou de veroudering van het ledenbestand ophouden en zou er definitief een einde komen aan het traditionele imago van de sociaal-democratische vrouwenorganisatie.

Met een aantal '*Rooie-Vrouwenplannen*' wist het Vrouwencontact de aandacht van de media te trekken. Vooral het project 'De vrouw in de reclame' – aanval op de afbeelding van vrouwen als domme huisvrouw of seksobject – was een succes. Hiermee werd de toon gezet voor de eerstvolgende jaren, waarin de sinds 1975 officieel *Rooie Vrouwen in de Partij van de Arbeid* geheten organisatie met haar acties nogal eens de media haalde (waarbij ze ook profiteerde van de in deze periode van regeringsdeelname stijgende populariteit van de PvdA).

Binnen de feministische stroming pasten de Rooie Vrouwen nog het meest bij de fem-socgroepering. Dit kwam onder meer tot uiting in de nieuwe motivatie van aparte vrouwenorganisatie binnen de PvdA, namelijk als broedplaats van bewustwording en als inspiratie- en krachtbron voor het machtsspel in de partij.

Daarnaast kreeg de Rooie-Vrouwenorganisatie toenemende betekenis als zelfstandige politieke machtsfactor. Beïnvloeding van partij- en overheidsbeleid – van oudsher doelstelling van de sociaal-democratische vrouwenorganisatie – werd nooit zo belangrijk noch zo succesrijk als in de jaren zeventig.

De Rooie Vrouwen werkten vaak samen met MVM. Deze organisaties vertoonden in toenemende mate ook programmatisch gemeenschappelijke raakvlakken. Dit had mede te maken met het feit dat Joke Kool-Smit (later Joke Smit) en Hedy d'Ancona actieve en vooraanstaande leden van beide organisaties waren.

Een voorbeeld van deze samenwerking vormde de briefkaartenactie in 1973, gericht aan de toenmalige minister-president, onder het motto 'Den Uyl, het is nu tijd voor een emancipatiebeleid'. De actie resulteerde in de instelling van een Nederlandse *Emancipatiecommissie* (EK) op 17 december 1974, onder voorzitterschap van Paula Wassen-van Schaveren. De commissie werd ingesteld voor vijf jaar om de regering te adviseren omtrent een samenhangend

beleid ter bevordering van vrouwenemancipatie.

Een ander wapenfeit van de Rooie Vrouwen was de succesrijke beïnvloeding van het nieuwe *beginselprogramma* van de PvdA in 1977. De passage uit het oude beginselprogramma van 1959 over 'bescherming en verheffing van het gezin' keerde vanwege bezwaren van de Rooie Vrouwen niet meer terug. Bovendien werd een der doelstellingen van het nieuwe beginselprogramma herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over mannen en vrouwen en daarmee samenhangend arbeidstijdverkorting voor iedereen. Tevens accepteerde de partij in 1977 de 25-procentsnorm. Dit betekende dat voortaan minstens 25 procent vrouwen in alle partijbesturen en -commissies en in alle (Kamer-, Staten- en raads-)fracties van de PvdA zouden moeten komen en dat de samenstelling van de kandidatenlijsten dit mogelijk moest maken. De realisering van de 25-procentsnorm bleek in de praktijk overigens op nogal wat moeilijkheden te stuiten.

De Rooie Vrouwen vormden voor de feministische beweging een politieke machtsfactor van betekenis. Daarnaast hebben zij zich echter ook herhaalde malen het wantrouwen van diezelfde feministische beweging op de hals gehaald, omdat politiek bedrijven nu eenmaal vuile handen veroorzaakt. Bovendien heeft de dubbele positie van de Rooie-Vrouwenorganisatie als onderdeel van feministische beweging en grote politieke partij geleid tot conflicten binnen de organisatie zelf.

TEGENCULTUUR

De tweede helft van de jaren zeventig was een periode van hoogtij voor het radicaal-feminisme in Nederland. Praatgroepen en tegencultuur bloeiden alom. Er bestond een sterke neiging zich af te zetten tegen de mannenwereld. Het *politiek lesbianisme*, zoals eertijds voorgestaan door Paarse September, kreeg nu bredere aanhang. In het verwoorden van de eigen ervaringen vormde

In 1973 hielden Rooie Vrouwen en MVM een gemeenschappelijke kaartenactie onder het motto 'Den Uyl, het is nu tijd voor een emancipatiebeleid'.

Den Uyl, het is nu tijd voor een emancipatiebeleid	1973 Kaartenactie van de Rooie Vrouwen en MVM	30 cent
Begin t' maar eens met		
(1) een bewaakte politiek om vrouwen gelijk rechten te geven maar die tijd er nog steeds niet, maar vooral gelijk kassen. Vrouwen worden ook bewaakt tegenoverst die moet veranderen		
(2) de vorming van een "stuurgroep" om voor Nederland een emancipatiebeleid te ontwikkelen en van een Mannencommissie voor een anti-discriminatie wetgeving		
(3) een (veteranachappelijk) instituut voor Emancipatie-vestigingen		
Afzender: _____		
Adres: _____		
Plaats: _____		
		Dr. J.M. den Uyl, Minister-President, Plein 1813, no.4 Den Haag.

het boek 'De schaamte voorbij' van Anja Meulenbelt uit 1976 een hoogtepunt. Het beleefde vele herdrukken.

In het decennium 1975-1985 namen ruim 10.000 vrouwen deel aan *Feministische Oefengroepen Radikale Therapie* (FORT). In deze zelfhulpgroepen werkten vrouwen aan persoonlijke verandering. De versterking van het zelfbeeld van vrouwen in de praatgroepenbeweging kon uitlopen op een omkering van de situatie van vóór de tweede feministische golf. De eerste tweede-golf-feministen waren in verzet gekomen tegen de vereenzelviging van vrouwen met zogenaamde vrouwelijke waarden en eigenschappen als gevoelsmatigheid, irrationaliteit, intuïtief en weinig abstract denken, gerichtheid op zorgen en koesteren – de 'zachte' waarden kortom. Nu werd die vereenzelviging door een deel der radicaal-feministen voorgestaan. Het verschil lag in de waardering: Deze feministen vonden vrouwelijke waarden – die meestal, niet altijd, ook aan vrouwen werden gekoppeld – beter dan 'mannelijke' waarden als agressiviteit, rationaliteit, hardheid en dergelijke; een soort superioriteitsdenken dat ook onder eerste-golf-feministen was voorgekomen.

Deze trend van opwaardering van het vrouwelijke was ook zichtbaar buiten strikt radicaal-feministische kringen en buiten de sfeer van de autonome vrouwenbeweging. In feite werd het merendeel der feministen er in de tweede helft van de jaren zeventig door aangeraakt. Een 'gelijkheidsorganisatie' als de Rooie Vrouwen sprak zich bijvoorbeeld in 1975 uit voor de wenselijkheid van een samenleving 'waarin geen verschil in waardering bestaat voor zogenoemde mannelijke en vrouwelijke waarden en normen'.

Vrouwen in praatgroepen

Weten hoe het voelt

door
ANJA MEULENBELT

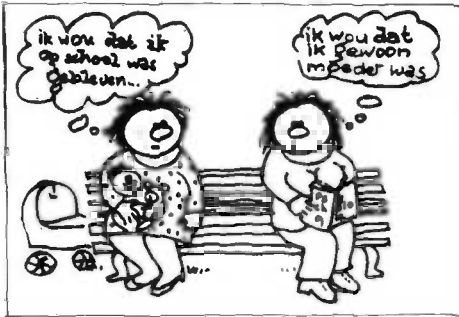
een uitgave van: De Nieuwe Linie

De tweede helft van de jaren zeventig was de bloeitijd van de praatgroepen. Ook de pers besteedde er aandacht aan. In 1978 publiceerde het weekblad De Nieuwe Linie een brochure van de hand van Anja Meulenbelt.

In deze periode werd het verschil tussen *emancipatie* en *feminisme* scherp aangezet. Tot dan toe hadden deze termen in de tweede golf ongeveer hetzelfde betekend, namelijk de strijd tegen de ongelijkheid tussen vrouwen en mannen. Met emancipatie werd nu meer en meer het streven naar gelijkberechtiging en gelijke kansen bedoeld. Feminisme ging verder; het zou gaan om een algehele bevrijding van mannenonderdrukking, die een totale omvorming van de samenleving vergde. Vaak werd de term emancipatie voortaan door zich feministen noemende vrouwen als negatief etiket geplakt op vrouwen die de strijd niet op de juiste wijze voerden en zich te veel 'als mannen gedroegen', door bijvoorbeeld carrière te willen maken. Feminisme stond steeds meer voor de beklemtoning van een eigen vrouwelijke identiteit en van het anders (soms beter) zijn van vrouwen.

In deze fase van het tweede-golf-feminisme werd de neiging tot normering erg sterk. De tolerantie jegens 'andersdenkenden' – buiten, maar ook binnen de beweging – was niet altijd even groot. Vrouwen die niet bereid waren alle banden met mannen te verbreken of kritische kanttekeningen plaatsten bij de idealisering van vrouwen en het 'vrouwelijke', hadden het soms zwaar te verduren.

Een groep radicaal-feministen rond de eind 1973 opgerichte Amsterdamse uitgeverij *De Bonte Was* verkondigde rond 1977 op niet mis te verstane wijze het standpunt dat 'ware' feministen niet met mannen samenwerkten en zich niet lieten betalen voor hun feministische activiteiten. Wie dit wel deed, liet zich inkapselen door het heersende mannsysteem. Zij stelden zich hiermee

Van uitgeverij *De Bonte Was* zijn tal van publikaties verschenen, zoals het bekende *Moederboek* (1976), maar ook briefkaarten.

met name tegenover de fem-socstroming, die de 'lange mars' door de bestaande (mannen)instellingen propageerde en de opvatting had dat het goed en feministisch was als vrouwen hun eigen geld verdienden, omdat ze dan economisch zelfstandig werden. Deze meningsverschillen tussen de radicaal-feministische en de fem-socstromingen gaven aanleiding tot felle discussies binnen diverse vrouwengroepen.

MENTALITEITSVERANDERING EN MACHTSVORMING

De nieuwe feministische beweging werd gedragen door jonge, goed opgeleide vrouwen, maar bereikte via vormings- en scholingswerk ook vrouwen met weinig opleiding. Er werd begonnen met VOS-cursussen (VOS = Vrouwen Oriënteren zich op de Samenleving) en de Open School. Deze vormen van scholing en onderwijs worden niet onder de noemer van het feminisme gegeven, maar zijn er wel door beïnvloed. Tussen 1975 en 1981 steeg het aantal VOS-cursussen van enkele tientallen tot maar liefst 930.

In 1975 startte de eerste dagmavo voor volwassenen, in de wandeling *moeder-mavo* genoemd. In 1984 waren er tachtig dagscholen voor mavo, havo, atheneum en gymnasium, met samen tegen de 47.000 leerlingen, vooral vrouwen.

Feministische vormen van hulpverlening bereikten de 'basis' via *vrouwengezondheidscentra*, de *Blijf-van-mijn-Lijf-huizen* en de van 1975 daterende *VIDO*-groepen (Vrouwen In De Overgang). In 1982 waren er 23 'Blijf'-huizen, die jaarlijks circa 3000 vrouwen opvangen. Twee jaar eerder telde Nederland reeds circa 350 *VIDO*-groepen.

Links: De Stichting Ombudsvrouw, opgericht in 1973, was vanaf haar oprichting een vraagbaak voor veel vrouwen op het gebied van arbeid en arbeidsomstandigheden.

Rechts: Een affiche uit 1980 van de stichting 'Blijf van m'n lijf'.

**mishandeld door man
of vriend...
bedreigd met lichamelijk
geweld...**

ER WORDT WENIG OVER GEPRAAKT MAAR HET KOMT VEEL VOOR

je kunt weg als je wilt

"BLIJF VAN M'N LIJF"-HUIZEN BIEDEN VEELG ONTOEGANG
AAN VROUWEN (MET KINDEREN) EN HULP VAN VROUWEN
DIE HET OOK NIET MEER NEMEN

bet. "BLIJF VAN M'N LIJF"

utrecht 030 374382	heugelo 05400 25411
amsterdam 020 942708	leuwarden 05100 303364
eindhoven 040 424245	nijmegen 080 220084
groningen 050 315785	rotterdam 070 222235
hartem 023 257374	vianen 0184 40333
heemstede 02510 47827	zwolle 05200 42418

stichting "blijf van m'n lijf"
utrecht
gite:3844401

En dat niet alleen. De feministische beweging bleek grote invloed te hebben op de mentaliteit van het Nederlands volk. In vergelijking met tien jaar eerder werd er medio jaren zeventig aanzienlijk liberaler gedacht inzake kwesties die door het feminisme waren aangekaart. Een voorbeeld van de gewijzigde publieke opinie vormde het verschijnsel van de betaald werkende gehuwde vrouwen met kinderen in de schoolgaande leeftijd. In tegenstelling tot midden jaren zestig was in 1974 nog maar een minderheid hiertegen.

Toch stelde Joke Smit in 1978 in een artikel in het weekblad Vrij Nederland de vraag of het feminisme ten dode was opgeschreven. Volgens haar verkeerde het in een impasse. Ook zij zag de verdiensten van tegencultuur en feministisch welzijnswerk, maar vreesde dat de beweging hierin zou blijven steken en sterker nog, hierin ten onder zou gaan. De feministische stroming had te gemakkelijk en kritiekloos de idealen van de vernieuwingsbeweging der jaren zestig overgenomen. Het idee dat macht vies is en prestatiemoraal verkeerd, het intern invoeren van een anarchistisch organisatie-model – geen leiders, geen structuren, geen organisatorische kaders – de opvatting dat alles moest gebeuren in kleine groepen en gericht op de basis – was schadelijk voor de betekenis van het feminisme als politieke machtsfactor, aldus Joke Smit. In organisaties als MVM en Dolle Mina hadden vrouwen net moeizaam geleerd maatschappelijk een vuist te maken. In de tegencultuur, die met haar jaren-zestig-waarden uitstekend aansloot bij de opvoeding van vrouwen tot maatschappelijke passiviteit, leerden vrouwen dit 'mannelijk' en 'conservatief' streven naar macht weer af.

JOKE SMIT SCHOLENGEMEENSCHAP
VOOR VOLWASSENEN

Het informatieboekje van de naar Joke Smit genoemde dag/avondscholengemeenschap voor volwassenen in Amsterdam.

5. FEMINISME IN DE JAREN TACHTIG

SEKSUEEL GEWELD

De jaren tachtig worden gekenmerkt door een groeiende veelkleurigheid van het feminisme. Als politieke stroming weet het zich niettemin in meerderheid verenigd rond een gemeenschappelijk scala van uitgangspunten. In 1981 namen naar schatting 30.000 tot 50.000 vrouwen deel aan een landelijke stakingsdag tegen de voorgestelde nieuwe Abortuswet, die niet voldoende tegemoet kwam aan de feministische eisen. Sinds de aanneming van die wet in datzelfde jaar is een belangrijk feministisch strijdpunt weggefallen. Hierna heeft de feministische stroming des te sterker haar aandacht gericht op het seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes – tot uiting komend in aanranding, verkrachting, ongewenste intimiteiten op het werk, incest en in (gewelddadige) pornografie.

De aandacht voor het seksueel geweld kwam sinds de late jaren zeventig op gang, onder invloed van het radicaal-feminisme. Ook de fem-socstrooming hield zich vanaf die periode steeds meer bezig met 'lijfpolitiek' – allerlei kwesties rond vrouwelijke lichamelijkheid, seksualiteit en seksueel geweld – als reactie op een eerdere accentuering van sociaal-economische vraagstukken en huishoudelijke arbeid. Het was ook de fem-socstrooming die de theorie van de Amerikaanse feministe *Gayle Rubin* in Nederland introduceerde in 1980. Deze theorie kreeg hier veel invloed.

In januari 1980 werd een landelijke actiedag tegen porno georganiseerd.

In Rubins opvatting is de zogenaamde 'heteronorm' essentieel voor een goed begrip van de machtsongelijkheid tussen de seksen. Deze ongelijke machtsverhouding bestaat zowel op het terrein van de arbeidsverdeling als op dat van de seksualiteit (hier bedoeld in brede zin: het geheel van cultureel bepaalde gedragsregels tussen mannen en vrouwen). Volgens Rubin worden jongens en meisjes opgevoed in een gerichtheid op heteroseksualiteit – mannen en vrouwen zijn voor elkaar bestemd. De ongelijke machtsverhouding tussen de seksen wordt zo als het ware met de paplepel ingegoten. Tevens leidt dit tot onderdrukking van homoseksuele en lesbische relatievormen. Iets waarop Paarse September al had gewezen.

De populariteit van Rubins theorie stond dan ook niet los van de toegenomen invloed van de homo-lesbische beweging in Nederland. Homo- en vrouwenbeweging onderkenden gemeenschappelijke belangen in een strijd tegen de 'gedwongen heteroseksualiteit'.

Voor het overige zijn de strijdpunten van het feminisme in de jaren tachtig in grote trekken dezelfde als die in de beginfase van de tweede golf: herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid (in de jaren tachtig geconcretiseerd in de eis van een 25-urige werkweek en het streven naar een voorkeursbehandeling van vrouwen bij sollicitaties), roldoorbrekend onderwijs, economische onafhankelijkheid van vrouwen (in de jaren tachtig onder meer vertaald in het streven naar individualisering van belasting en sociale zekerheid), verruiming van kinderopvangvoorzieningen en vergroting van de politieke macht van vrouwen.

FEMINISTISCHE CULTUUR EN MACHT

Het feminisme lijkt in de jaren tachtig over het geheel genomen pragmatischer dan in de (late) jaren zeventig. De economische crisis die in de jaren zeventig is begonnen, maar vooral begin jaren tachtig hevig doorwerkte, is hierop van invloed.

Veel vrouwen worden geconfronteerd met werkloosheid en bijbehorende armoede. Sinds 1979 bestaan er comités van *Vrouwen in de bijstand*, die actie voeren voor verbetering van deze situatie.

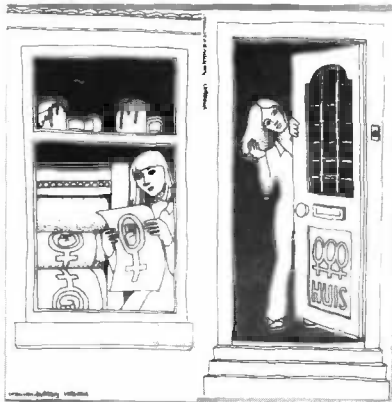
Het 'hardere' aanzien van deze periode heeft er mede toe geleid dat het streven naar macht weer geaccepteerd werd door de hoofdstroom van de feministische beweging in Nederland. Van feministische kant waren in de jaren tachtig steeds vaker geluiden te horen dat het feminisme het nodige heeft gepresteerd op het terrein van de mentaliteitsverandering, maar het heeft laten afweten waar het gaat om het verwerven van politieke macht en het teweegbrengen van structurele veranderingen.

Het uitsluitend werken met vrouwen in een tegencultuur werd een minder populair ideaal dan in de jaren zeventig. Dit hing mede samen met het groeiende inzicht dat de 'vrouwelijke' organisatievormen ook niet alles zijn, getuige de conflicten die her en der optraden, omdat de superdemocratische structuren resulteerden in een gebrek aan efficiency.

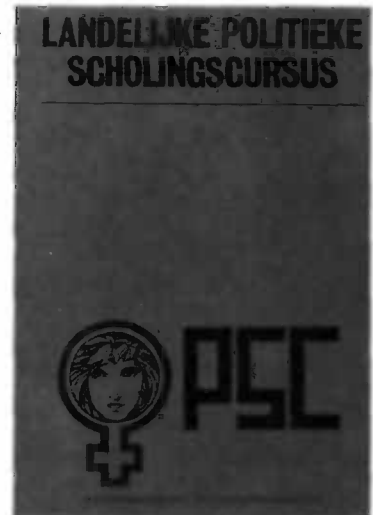
Wel bestaat er bij veel feministen zeker in theorie – in de praktijk is dit soms minder zichtbaar – overeenstemming over het ideaal van een samenleving waarin het positieve van de 'vrouwelijkheid' is geïntegreerd. Het verschil met de jaren zeventig is dat 'vrouwelijkheid' en 'vrouwelijke' waarden niet langer als onverenigbaar met het streven naar macht in de mannenwereld worden beschouwd.

Een organisatie waarbinnen het vrouwelijkheidsdenken heel sterk vertegenwoordigd is, is *Vrouwen voor Vrede*, opgericht in 1979 als onderdeel van de vrouwenvredesbeweging. De vrouwenvredesbeweging, die met haar wederopleving in de jaren tachtig een traditie van vóór de Tweede Wereldoorlog weer oppakte, is niet zonder meer als tweede-golfbeweging te betitelen, maar heeft daar wel raakvlakken mee. De 'eigen vrouwelijke aard' vormt voor een niet onbelangrijke stroming binnen de organisatie *Vrouwen voor Vrede* een motivatie om als vrouwen apart de vredesstrijd te voeren.

Buiten de hoofdstroom van het feminisme werken nog steeds groepen radicaal-feministen aan een tegencultuur. Een voorbeeld vormen de *anarcha-feministes*, die een geheel eigen circuit hebben van lesbisch-anarchistische drukkerijen, vrouwenradio's en vrouwenbedrijven.

Rechts: Een informatiebrochure van de Politieke Scholingscursus, waarin negen 'traditionele' vrouwenorganisaties samenwerken.
Links: Een affiche uit 1977 van de vrouwendrukkerij Virginia.

De kenmerken van de door radicaal-feministen nagestreefde tegencultuur vallen in de jaren tachtig veelal samen met de doeleinden van de nieuwe sociale bewegingen op het gebied van milieu, kraken, werk, vrede en persoonlijke groei. De tegencultuur is anti-hiërarchisch georganiseerd, milieuvriendelijk, pacifistisch en biedt de gelegenheid tot het realiseren van aparte woon- en werkvormen en tot persoonlijke ontplooiing.

PLATFORMS EN NETWERKEN

Het pragmatisme van het feminisme in de jaren tachtig uitte zich onder meer in een vermindering van de tegenstelling tussen traditionele en nieuwe vrouwenorganisaties, die in de jaren zeventig nogal hevig was. De traditionele organisaties voelden zich aanvankelijk bedreigd door de nieuwe feministen, die omgekeerd hun traditionele zusters als ouderwets beschouwden. Als er al werd samengewerkt tussen traditionele en nieuwe organisaties, ging dit vaak moeizaam. De vorming van de *Nederlandse Vrouwenraad* in 1975, waarin onder meer Nationale Vrouwenraad en Nederlands Vrouwencomité opgingen, was mede ingegeven door het streven van traditionele zijde naar een bolwerk van macht tegenover de nieuwe organisaties.

Geleidelijk trad bij de traditionele organisaties onder invloed van het nieuwe feminisme een proces van bewustwording en emancipatie op. Zo ontstond er een klimaat van toenadering tussen nieuwe en traditionele organisaties. Een typische organisatievorm van het Nederlands feminisme van de jaren tachtig zijn dan ook de breed samengestelde platforms, waarin nieuwe en traditionele organisaties samenwerken. Voorbeelden hiervan zijn het *Breed platform vrouwen voor economische zelfstandigheid* (1982) en de *Associatie Herverdeling Betaalde en Onbetaalde Arbeid* (1985). Van enkele jaren eerder dateerden het reeds genoemde *Vrouwen voor Vrede* en de andere grote organisatie uit de vrouwenvredesbeweging, *Vrouwen tegen Kernwapens*. Beide organisaties werden in 1979 opgericht.

Het ontstaan van de Stichting *Vrouwennetwerk* in 1980 vormde het begin van een andere typische organisatievorm van de jaren tachtig, waarin carrièremannen weer 'mocht'. De vrouwennetwerken in bedrijven, ambtenarij en onderwijs werden namelijk opgericht als tegenmacht tegen het 'old-boys-network'. Dit is een informeel, maar daarom niet minder belangrijk netwerk van relaties van mannen in leidinggevende functies.

Het is overigens niet zo, dat het feminisme van de jaren tachtig geen meningsverschillen en tegenstellingen kende. Zo bleven de radicaal-feministen rond uitgeverij De Bonte Was zich afzetten tegen bepaalde tendenzen in het feminisme in het algemeen en in de fem-socstroming in het bijzonder. Begin jaren

tachtig richtte hun kritiek zich vooral op de herwaardering van het moederschap door feministen, die plaatsvond in aansluiting op de herwaardering van het vrouwelijke en de vrouwsfeer. Een tiental jaren eerder had het feminisme vooral de lastige kanten van het moederschap benadrukt, die welke vrouwen belemmerden in hun mogelijkheden zich buitenshuis te ontplooiën. Een tegenstelling die sterk naar voren kwam, is die tussen blanke en gekleurde vrouwen. Gekleurde vrouwen gingen ertoe over zich apart te organiseren. Zie vielen hun blanke zusters aan op hun blinde vlekken waar het de 'gekleurde' problematiek betreft.

INVLOED OP POLITIEK EN MAATSCHAPPIJ

Vlak voor haar dood in 1981 pleitte Joke Smit ervoor dat feministen van uiteenlopende achtergrond zouden gaan werken aan de oprichting van een feministische partij. Ze was ervan overtuigd dat de onderlinge meningsverschillen tussen feministen niet zwaarwegend genoeg waren om een serieuze belemmering te vormen voor een dergelijke door haar gewenste concentratie van politieke macht. Haar idee had geen succes. Wel werd in reactie op haar oproep een soort informele vrouwenfractie in Eerste en Tweede Kamer opgericht, het zogeheten *Kamerbreed Vrouwenoverleg*, dat echter geen sterke politieke vuist lijkt te kunnen maken.

Vrouwen in de Tweede Kamer in 1981.

De fem-socstroming was in de jaren zeventig al actief geworden in de *kleine linkse partijen* (PSP, CPN, PPR). Deze zijn begin jaren tachtig in sterke mate gefeminiseerd. De meeste feministische strijdpunten zijn door deze partijen overgenomen, waaronder dat van de strijd tegen de heteronorm.

Feministen slaagden erin vooraanstaande functies te bezetten in de partij-organen. Het feminisme (in samenwerking met de homobeweging) heeft deze successen niet zonder slag of stoot behaald. Binnen PSP en CPN leidden feminisering en homonisering tot hevige conflicten. Waarschijnlijk hebben deze verschijnselen bijgedragen tot de afkalving van de (traditionele) aanhang van deze partijen.

Ook binnen de overige politieke partijen is het tweede-golf-feminisme steeds meer doorgedrongen. Dit is mede te danken aan het werk van vrouwen en vrouwenorganisaties in deze partijen. Met name het *CDA-Vrouwenberaad* (1980) moet in dit verband worden genoemd.

Met uitzondering van 'klein rechts' vertoonden de programma's van de diverse politieke partijen begin 1986 duidelijke sporen van emancipatiegezindheid.

Sinds de start van het *emancipatiebeleid* van de overheid in 1975 zijn een aantal ontwikkelingen in gang gezet die erop zijn gericht de in de maatschappij bestaande sekseverschillen te verkleinen. Zo is er wetgeving tot stand gebracht met betrekking tot het anti-discriminatiebeleid en zijn er subsidie-instrumenten gekomen ter ondersteuning van emancipatieprojecten. Van 1977 tot 1986 waren er speciaal voor het emancipatiebeleid aangestelde staatssecretarissen. Bij het aantreden van een nieuw kabinet in 1986 kwam het emancipatiebeleid

Links: vignet van het CDA-Vrouwenberaad.

Rechts: Bij verkiezingen worden vrouwen o.a. door middel van affiches opgeroepen op vrouwen te stemmen.

onder de hoede van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. De Emancipatie Commissie is in mei 1981 opgevolgd door de *Emancipatieraad* (ER), die meer bevoegdheden heeft. De regering is verplicht de ER om advies te vragen over alle belangrijke kwesties met betrekking tot de positie en de emancipatie van vrouwen.

Toch bestaat er ontevredenheid over het emancipatiebeleid van de overheid. Een der voornaamste feministische strijdpunten, de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over de seksen, wordt meer op papier ondersteund dan daadwerkelijk bevorderd, zo luidt de klacht van feministen. Er is van overheidszijde bijvoorbeeld te weinig bereidheid om het schreeuwend gebrek aan goede kinderopvangvoorzieningen op te heffen.

De feministische invloed werd eveneens duidelijk zichtbaar buiten het bereik van de politiek. Bedrijven gingen ertoe over gericht vrouwen te werven voor hogere functies. Mede dankzij het werk van de fem-socstroming maakte het tweede-golf-feminisme opgang in de vakbeweging. Aparte vermelding verdient de erkenning van de *Vrouwenbond FNV* als volwaardig lid van de vakcentrale per 1 januari 1981. Deze bond organiseert vrouwen die onbetaald huishoudelijk werk doen.

Vanaf ongeveer 1974 werkten vrouwengroepen aan universiteiten en instellingen voor hoger beroepsonderwijs aan de ontwikkeling van *vrouwenstudies*. In de jaren tachtig zijn vrouwenstudies uitgegroeid tot een erkend wetenschapsterrein. De rechtspositie van de hiervoor aangestelde docentes het algemeen onzeker. Daarom is ook de toekomst van vrouwenstudies onduidelijk.

Het streven van tweede-golf-feministen naar meer gelijkheid tussen mannen en vrouwen is in de Nederlandse samenleving inmiddels een geaccepteerde zaak. Een (globale) schets van de ontwikkelingen op de vier belangrijke feministische strijdterreinen (arbeid, onderwijs, politiek, huwelijk, gezin en seksualiteit) kan wellicht enig inzicht verschaffen in de mate waarin werkelijke veranderingen hebben plaatsgevonden.

Het percentage gehuwde vrouwen met een betaalde baan was in 1983 verdubbeld (ruim 35 procent) ten opzichte van 1971 (ruim 17 procent). Het totale percentage van betaald werkende vrouwen was gestegen van 30 naar ruim 40 procent. Vrouwen deden echter nog bijna driekwart van het onbetaalde en maar een kwart van het betaalde werk. Bovendien bleven ze sterk ondervertegenwoordigd in hogere functies.

De achterstand van meisjes op jongens in onderwijsdeelname is op alle niveaus weer verder verkleind. De deelname van vrouwen aan het wetenschappelijk onderwijs steeg bijvoorbeeld van 21 procent in 1971 naar 35 procent in 1983 op het totaal aantal studenten. Gebleven is echter het sekseverschil in studietoelaten en vakkenkeuze.

Over de invloed van feministen in politieke partijen en op het overheidsbeleid

is al gesproken. Hieraan kan worden toegevoegd dat het percentage vrouwelijke Tweede Kamerleden begin 1986 ruim 20 bedroeg. (Dit kwam in de jaren zestig nooit boven de tien uit.)

Op het terrein van seksualiteit, huwelijk en gezin hebben flinke verschuivingen plaatsgevonden. Het huwelijk is in mindere mate dan vroeger alleenzigmakend. Begin jaren tachtig werd er minder getrouwd, vaker gescheiden en bleef men vaker kinderloos dan begin jaren zeventig. Helaas moest 65 procent van de gescheiden vrouwen een beroep doen op de bijstand. (Men spreekt in dit verband wel van 'feminisering van de armoede'.) 22 procent van het aantal huishoudens bestond uit huishoudens van alleenstaanden en er waren ongeveer 7000 woongroepen.

Dankzij de verkrijgbaarheid van deugdelijke voorbehoedmiddelen en de wettelijke mogelijkheid (onder bepaalde, niet stringente voorwaarden) tot het laten verrichten van een abortus, hebben vrouwen het zelfbeschikkingsrecht over hun vruchtbaarheid verworven. Kinderen worden steeds meer bewust anders voortgebracht en opgevoed dan in het traditionele huwelijk, bijvoorbeeld door een BOM-vrouw (BOM = Bewust Ongehuwde Moeder), in een lesbische relatie of in woongroepen.

Op alle vier belangrijke feministische strijdterreinen zijn veranderingen te constateren. Hier en daar is zeker sprake van vooruitgang, soms grote vooruitgang. Het meest in het oog springende voorbeeld is wel de winst die feministen hebben geboekt in de abortusstrijd. De klacht van feministen dat er te weinig structurele veranderingen hebben plaatsgevonden, lijkt evenwel ook niet ongegrond. Hervreiding van betaalde en onbetaalde arbeid is nog nauwelijks tot stand gekomen. In dit opzicht heeft de economische crisis het feminisme in behoorlijke mate parten gespeeld.

Links: Een informatiebrochure uit 1977 van de Emancipatiecommissie.

Rechts: Een affiche uit 1979.

6. SLOT

In de geschiedenis van het feminisme is het verzet tegen de ondergeschiktheid van vrouwen aan mannen een herkenbare rode lijn. Deze ondergeschiktheid kwam tot uiting in een huwelijksideaal en een vrouwbeeld die vrouwen afhankelijk maakten. Dit verzet vormde een bindend element, of men meer een 'gelijkheidsfeminist' dan wel een 'vrouwelijke-waarden-feminist' was en los van verschillen in klasse of ras. Sterk generaliserend kan worden gezegd dat in de eerste feministische golf dit huwelijksideaal en vrouwbeeld niet werkelijk werden aangetast. De strijd was er primair op gericht om vrouwen binnen dit raamwerk meer rechten te geven. In de tweede feministische golf stonden deze zaken wel ter discussie. Niet langer was het vanzelfsprekend dat vrouwen in de eerste plaats bestemd waren voor huwelijk en moederschap. Voor het eerst kwam ter sprake dat ook mannen een taak hadden in huishouden en opvoeding. Eveneens echter rijpte het inzicht dat de sekse-ongelijkheid zo zeer verankerd lag in cultuur en maatschappij, dat een veranderingsproces niet gemakkelijk tot stand zou worden gebracht.

Er zijn geluiden te vernemen als zou de tweede feministische golf wegebben, net als dat met de eerste is gebeurd.

Ontegengesteld heeft het feminisme de laatste jaren aan elan ingeboet. Dit is de keerzijde van het gegroeid pragmatisme en de toegenomen tolerantie. Hierop is mede van invloed dat een aantal zaken waarvoor de eerste generatie tweede-golf-feministen hard moest vechten, voor jongeren een vanzelfsprekendheid is geworden. Het is een natuurlijk proces dat de kracht van een beweging wisselt in de tijd. Het lijkt evenwel niet waarschijnlijk dat het feminisme als politieke stroming zal verdwijnen zolang er nog zulke duidelijke taken te verrichten zijn.

In de ontwikkeling van het tweede-golf-feminisme zijn in grote trekken drie fasen te traceren. Aanvankelijk werkten feministen (in MVM en Dolle Mina) samen met mannen. Feministen wilden zoveel mogelijk aan hen gelijk worden en hun normen en waarden overnemen.

Daarna volgde met de praatgroepbeweging een tweede fase van radicalisering. Feministen braken met mannen en werkten aan de opbouw van een tegencultuur op basis van eigen normen en waarden.

In de jaren tachtig trad een derde fase op van terugkeer naar de maatschappij, interne versoepeling van de beweging en naar buiten toe een minder radicale opstelling. Wel leefde nu sterker dan in de jaren zeventig het besef dat de eigen normen en waarden (het 'vrouwelijke') in de mannenmaatschappij dienen te worden geïntegreerd.

De nagestreefde feminisering van de samenleving is nog geenszins bereikt. Of dit doel verwezenlijkt zal worden, zal niet alleen afhangen van de kracht van de feministische politieke stroming, maar ook van de bereidheid in de samenleving om fundamentele veranderingen door te voeren.

LITERATUUR

SUGGESTIES VOOR VERDER LEZEN

1 Over de eerste feministische golf

- Mineke Bosch en Annemarie Kloosterman, *Lieve Dr. Jacobs. Brieven uit de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht 1902-1942*. Amsterdam 1985.
- Anje Boswijk en Dick Couvée, *Vrouwen vooruit! De weg naar gelijke rechten*. Amsterdam 1979.
- Fia Dieteren en Ingrid Peeterman, *Vrije vrouwen of werkmansvrouwen? Vrouwen in de Sociaal-Democratische Bond (1879-1894)*. Utrecht 1984.
- Ulla Jansz, *Vrouwen ontwaakt! Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet*. Amsterdam 1983.
- Joyce Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme. Een onderzoek naar de houding van de SDAP t.o.v. het 'vrouwenvraagstuk' 1894-1919*. Nijmegen 1973.
- W. H. Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*. Nijmegen 1977 (reprint).

2 Over de periode tussen de eerste en de tweede feministische golf

- De boeken van Bosch en Kloosterman, Jansz en Posthumus-van der Goot.
- Els Blok, *Loonarbeid van vrouwen in Nederland 1945-1955*. Nijmegen 1978.
- Els Blok e.a., *Uit de schaduw van de mannen: vrouwenverzet 1930-1940*. Amsterdam 1985.
- Werkgroep vrouwen en fascisme red., *Naar natuurlijk bestel. Vrouwenorganisaties in de jaren dertig*. Amsterdam 1980.

3 Over de tweede feministische golf

- Ulla Jansz, a.w.
- Anet Bleich e.a. red., *Feminisme en politieke macht 1*, Amsterdam 1982.
- *Eronderuit*, uitgave van MVM. Den Haag 1973.
- Mieke Goudt, *Lieve Dieklah: Misschien is feminisme wel het recht op je eigen beslissing?* Amsterdam, IDC, 1985. (Brochure voor scholieren.)
- Laura Lederer, *Heksennacht. Feministische visies op pornografie*. Amsterdam 1982.
- *De macht van de emoties. Bewustwording als spel voor vrouwenbevrijding 1975-1985*. Themanummer van *Marge*, nr. 3, jrg. 9, april 1985.
- Anja Meulenbelt, *Wat is feminisme?* Amsterdam 1981.
- Corrine Oudijk en Els van der Wal, *Vrouwen veranderen. Ontwikkelingen in feiten en cijfers*. Amsterdam 1985.
- Joyce Outshoorn en Marjo van Soest, *Lijsbehoud. Tien jaar abortusstrijd in Nederland (1967-1977)*. Den Haag 1977.
- Marjo van Soest, *Meid, wat ben ik bewust geworden. Vijf jaar Dolle Mina*. Den Haag 1975.
- Joke Smit, *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten 1967-1981*. Amsterdam 1984.

4 Iets meer gespecialiseerde literatuur

- Lily E. van Rijswijk-Clerkx, *Moeders, kinderen en kinderopvang. Veranderingen in de kinderopvang in Nederland*. Nijmegen 1981.
 - Jacqueline Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek. Een inleidend onderzoek*. Assen 1958.
- Over de eerste feministische golf:
- *Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis. De eerste feministische golf*. Nijmegen 1985.
- Over de tweede feministische golf:
- Tjitske Akkerman en Siep Stuurman red., *De zondige riviera van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling*. Amsterdam 1985.
 - Irma Bogers, *Mannen opzij, vrouwen vooruit. De geschiedenis van Dolle Mina (1970-1980)*. Nijmegen 1983. (Doctoraal-scriptie, ter inzage op het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging.)
 - Hans van der Loo e.a., *Een wenkend perspectief? Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen*. Amersfoort 1984.
 - Joyce Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*. Den Haag 1986.
 - *Te elfder ure 20. Feminisme I*. Jrg. 22, nr. 3, Nijmegen 1975.
 - H. M. in 't Veld-Langeveld, *Vrouw-beroep-maatschappij. Analyse van een vertraagde emancipatie*. Utrecht 1969.

Colofon

Copyright © 1987, Stichting Burgerschapskunde,
Nederlands Centrum voor Politieke Vorming,
Postbus 349, 2300 AH Leiden.
Telefoon (071) - 121841

ISBN: 90 6473 185 3

Redactie: drs. Ivo Hartman, dr. Paul Lucardie,
drs. Anneke Ribberink, Ed van der Veen
Productie en eindredactie: Ed van der Veen
Vormgeving: Addy de Meester
Illustratie-research: Els Smith en Ed van der Veen
Het illustratiemateriaal is afkomstig van het
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, het
Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging, en
de archieven van Mieke Goudt, Vereniging voor
Vrouwenbelangen, Rooie Vrouwen.

Foto's: Eva Besnyö (blz. 4 en 38), Sjan Bijman (blz. 28),
Bertien van Manen (blz. 53) – allen Hollandse Hoogte,
Han Singels (blz. 28), Anne Vaillant/Rooie Vrouwen (blz.
46) en Rooie Vrouwen (omslag en blz. 33).
Van sommige illustraties was de bron niet te
achterhalen. Eventuele rechthebbenden kunnen zich tot
de uitgever wenden.
Zet- en drukwerk: SSP, Amsterdam.

De auteur:

Anneke Ribberink (1950) was werkzaam als secretaresse en studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Van 1981-1982 was ze als wetenschappelijk medewerkster verbonden aan de E.W. Beth Stichting te Amsterdam. Sedertdien werkt ze aan de Vrije Universiteit Amsterdam, vakgroep geschiedenis, op het terrein van de vrouwengeschiedenis. Daarnaast is ze huisvrouw en moeder.

De auteur bedankt Wantje Fritschy, Mieke Goudt en Jürgen Hess voor hun commentaar op een eerdere versie van de tekst.

ANDERE PUBLIKATIES VAN DE STICHTING BURGERSCHAPSKUNDE

BASISBOEKEN:

- De politieke partijen* (Nico Portegijs)
Wegwijs in het Nederlandse partijwezen. Het waarom van politieke partijen, hun macht, hun ideologie en organisatie. 64 pagina's.
- De Tweede Kamer* (Chiel Evers)
Geschiedenis, functie, werkwijze en macht van de Tweede Kamer, de werkzaamheden van een Kamerlid. 56 pagina's.
- De provincie* (Chiel Evers)
Geschiedenis, functie en taken, verkiezingen van het provinciaal bestuur en de Eerste Kamer. 48 pagina's.
- De gemeente* (Chiel Evers)
Geschiedenis, verkiezingen, financiën, taken en besluitvorming van het gemeentelijk apparaat. 42 pagina's.
- Rechtspraak* (Marijke van den Bosch)
Functie, taken en organisatie van de rechterlijke macht.

DEMOCRATIE (Marjanke Spanjer)

Het begrip democratie, de historische achtergronden, de kenmerken van democratie, democratie in de praktijk. 40 pagina's.

EENVOUDIGE STAATSINRICHTING (Chiel Evers)

Functie en werkwijze van parlement en regering, de provinciale en de gemeentelijke overheid, de rechterlijke macht en de plaats van de burger binnen de Nederlandse staat. 64 pagina's.

NEDERLAND STROMENLAND (Paul Lucardie)

Een geschiedenis van in Nederland voorkomende politieke stromingen als liberalisme, conservatisme, calvinisme, katholicisme, marxisme, anarchisme en fascisme. 128 pagina's.

RECHT VAN ALLEDAG (Gerda Driessen)

Inleiding over het recht en de belangrijkste informatie over familierecht, huurrecht, arbeidsrecht, sociale zekerheid, consumentenrecht en belastingrecht. 72 pagina's.

AKTIEVOEREN IN DE GEMEENTE (Kees van Laren)

Aan de hand van veel praktijkvoorbeelden een prima handwijzer voor de Nederlandse actievoerder op lokaal niveau. 48 pagina's.

HET MEDIABOEK (Gerard Boon en Kees Brandts)

Hoe wordt nieuws gemaakt? Wie selecteert het nieuws? Hoe schrijf je een persbericht? Hoe organiseer je een persconferentie? Hoe stel je een publiciteitsplan op? Kortom: Hoe krijg je toegang tot de media? Een nuttige gids voor allen die de media willen gebruiken. Met een uitgebreide en unieke adressenlijst. 160 pagina's.

WERKBOEKEN POLITIEKE VORMING VAN VROUWEN

In de verschillende werkboeken worden door de schrijfsters verscheidene politiek-maatschappelijke onderwerpen thematisch behandeld.

- Koesteren en kostwinnen* (Ellen Brugmans en Lies Peels), over herverdeling van arbeid. 96 pagina's.
- Het zal ons een zorg zijn* (Els Austman en Lisette de Wijn), over gezondheidszorg en vrouwen. 80 pagina's.
- Ruimte maken* (Liesbeth Bloeme en Vivienne Tersteeg), over vrouwen en gebouwde omgeving. 104 pagina's.
- Aldoende leert men* (Liesbeth Hesselink en Alien Lap), over vrouwen en beïnvloeding van het onderwijs. 92 pagina's.
- Emancipatiebeleid en lagere overheden* (Trees Kieft), over de (on)mogelijkheden van beleidsbeïnvloeding. 96 pagina's.
- Drift en woede* (Ineke Jonker en Daphne de Wijs), over strijd en beleid tegen seksueel geweld. 96 pagina's.

NIEUWSBRIEF

Alle informatie over de nieuwste uitgaven van de Stichting Burgerschapskunde. Verschijnt maximaal vier keer per jaar. Gratis abonnement door te schrijven naar: Antwoordnummer 10055, 2300 VB Leiden, of door te bellen naar 071-121841.

CATALOGUS

Eenmaal per jaar brengt de Stichting Burgerschapskunde een catalogus uit. In die catalogus uitgebreide informatie over alle uitgaven en nieuwe aanwinsten.

FEMINISME

Politieke stromingen leveren niet altijd politieke partijen op. Dat is bijvoorbeeld bij het feminisme het geval. Het feminisme is een stroming die zonder een eigen partijpolitieke organisatie grote invloed heeft gehad en heeft op de maatschappij. Bovendien laat het feminisme de verschillende politieke partijen, of deze nu geworteld zijn in het liberalisme, het socialisme of de christen-democratie, niet onberoerd.

In de strijd voor het algemeen kiesrecht aan het begin van deze eeuw speelden de feministen een doorslaggevende rol. Later werd deze strijd doorgetrokken naar die voor gelijke rechten voor mannen én vrouwen op alle terreinen van het maatschappelijk leven. Daarbij ontwikkelde het feminisme een eigen visie op allerlei sociale en politieke kwesties, zoals arbeid, seksualiteit, huwelijk en gezin, onderwijs en de politiek zelf.

In het boekje wordt aandacht besteed aan de geschiedenis van het feminisme, aan zijn ideologische wortels, aan de zogenaamde eerste en tweede feministische golf en hun achtergronden, aan de ontwikkelingen in het buitenland, maar vooral aan die in Nederland, aan de inhoud van de feministische ideologie en haar invloed in de samenleving.

STICHTING
BURGERSCHAPSKUNDE
Nederlands Centrum voor Politieke Vorming

